

Ženski sud: o procesu organizovanja

Izdale:

Žene u crnom
Jug Bogdanova 18/V
zeneucrnombegrad@gmail.com
www.zeneucrnombegrad.org

i

Centar za ženske studije,
Jove Ilića 165
zenske.studije@gmail.com
www.zenskestudie.edu.rs
Beograd, maj 2015.

Urednica:

Staša Zajović

Saradnice/i:

Goran Fejić, Lina Vušković i Miloš Urošević

Prevod:

Ranko Mastilović

Prelom:

ukart

Štampa:

Art print, Novi Sad

Tiraž:

700

Ova publikacija je izašla zahvaljujući solidarnoj podršci:
Nacionalne zadužbine za demokratiju i Balkanskog ženskog fonda,
osnovanog u čast Džil Benderli

Sadržaj

Uvod

4

**Staša Zajović,
Ženski sud – feministički pristup pravdi:
osvrt na proces organizovanja Ženskog
suda**

6

**Daša Duhaček,
Ženski sud: feministički pristup ne/pravdi**

64

**Rada Iveković,
Nasilje i iscijeljenje: ratno i poratno
razdoblje od prve generacije i poslije nje**

94

UVOD

Tekstovi u ovoj knjizi su imali težak zadatak da predstave složen proces uspostavljanja, povezivanja i najzad konačnog organizovanja Ženskog suda za zemlje naslednice SFR Jugoslavije. Oslanjajući se na premisu da je Ženski sud prostor za svedočenja žena, prostor u kome će se slušati glasovi žena, kao i priznati i uvažiti njihov otpor, 2010. godine je obnovljena inicijativa da ovaj proces otpočne. U toku samog procesa rad na pripremama i organizovanju Ženskog suda je okupio aktivistkinje i aktiviste iz svih zemalja naslednica SFR Jugoslavije.

Autorke tekstova u ovoj knjizi su učesnice procesa pripremanja Ženskog suda, mada svakako ne u istoj meri, naime Rada Iveković i Daša Duhaček su to onoliko koliko su im druge obaveze dozvoljavale, dok je Staša Zajović tome u potpunosti i neumorno bila posvećena tokom celokupnog procesa. Pristup autorki se razlikuje i prema tome nudi različita viđenja Ženskog suda. Zbog toga su njihovi tekstovi međusobno komplementarni i - što je veoma važno - otvaraju prostor za nastavak diskusija o mnogim pitanjima koja se ovde postavljaju. Međutim, osim što su zajedno učestvovala u ovom izuzetno važnom i dugotrajnom obliku političkog delovanja, ono što je bio poseban izazov jeste da se piše o procesu dok je on još uvek u toku.

S obzirom na to da je Staša Zajović ne samo *spiritus movens*, već najznačajnija i najviše angažovana aktivistkinja celokupnog procesa, njen tekst predstavlja celovit i temeljan uvod u sve faze kroz koje je prošao Ženski sud, daje pregled nedelja, meseci, godina napornog rada. To je prikaz koji pažljivo dokumentuje i nudi značajne političke analize celog procesa. Ispostavilo se da je taj uporan proces feminističkog aktivizma bio neophodan da bi se održao pravac u izgradnji svih elemenata Ženskog suda. Na taj način tekst Staše Zajović postaje deo feminističke istorije.

Tekst Rade Iveković nudi političku i društvenu ocenu Ženskog suda, ocenu koja izaziva promišljanje, daje ubedljive argumente u prilog tvrdnji o njegovom značaju. U svom tekstu ona podvla-

či ključne dimenzije ovog političkog procesa i beskompromisnu ocenu događaja na Balkanu poslednjih decenija. Ova ocena dolazi iz duboko ličnih priča žena koje su pretrpele najteže nepravde, a njihova osuda ukazuje na ono što Rada Iveković s pravom naziva „strukturalno nasilje“ koje su počinile države. I najzad ona ističe nespornu činjenicu da su zločini sistema do danas izbegli kaznene mere pravnih režima, kako domaćih tako i međunarodnih. Treći tekst (D. Duhaček) je pokušaj da se uspostavi odnos Ženskog suda prema različitim konceptima pravde, mejnstrim, tranzicione kao i feminističkog shvatanja pravde i zaključuje da će koncept Ženskog suda za sve ove koncepte tek predstavljati izazov. Ovi tekstovi su poziv da se nastavi s postavljenjem pitanja o otporu žrtava, nekažnjenim nepravdama, nastavi rasprava o novim paradigmama koje donosi Ženski sud.

Daša Duhaček

Staša Zajović
**Ženski sud –
feministički
pristup
pravdi**

**Osvrt na proces
organizovanja
Ženskog suda**

Uvod

Institucionalni pravni sistem najčešće ne zadovoljava pravdu, ni na međunarodnom, a još manje na nacionalnom nivou. Ovo se posebno odnosi na države bivše Jugoslavije u kojima političke elite ulažu ogromne napore da zaobiđu pravdu ili žrtvuju pravdu radi političkih interesa i održanja na vlasti.

Institucionalni pravni sistem najčešće nije na strani žrtava; čak ni pravična suđenja ne znače pravdu za žrtve. Institucionalni pravni sistem najčešće ne priznaje, niti sankcioniše nasilje nad ženama i svima koji imaju malu društvenu moć, pre svega, ekonomsku i političku.

Najvažniji pokušaj da se prevaziđu ograničenja institucionalnog pravnog sistema predstavlja tranziciona pravda¹. Koncept tranzicione pravde je izgrađen poslednjih par decenija, stalno se obogaćujući novim sadržajima i modelima u skladu sa potrebama da se odgovori na složena pitanja, kako negativnog nasleđa prošlosti, tako i stalnih izazova strukturne nepravde. Naime, civilno društvo preuzima odgovornost za pravdu stvaranjem drugačijeg koncepta pravde, stvaranjem alternativnih mehanizama pravde, a najpoznatiji među njima su narodni tribunal i ženski sudovi i tribunal.

Prvi Ženski sud organizovan je 1992. godine u Lahoreu, Pakistan. Do sada je organizovano oko četrdeset Ženskih sudova u celom svetu, a najviše u Aziji i Africi. Od prvog ženskog tribunala (Brisel 1976) održano je desetak ženskih tribunala i to u Evropi, Aziji, SAD a najpoznatiji među njima je onaj održan u Tokiju (2000).

1 «Tranziciona pravda je skup odgovora, institucija, strategija i načina na koje se neko autoritarno društvo kreće ka demokratiji odnosno skup institucija, moralnih, pravnih, političkih i socijalnih procesa, mera i odluka koje se donose i sprovode u procesu demokratske tranzicije, tj. tranzicije od zločinačkih/diktatorskih režima ka demokratiji» (Nenad Dimitrijević, pravni teoretičar i filozof). Citirano prema: Staša Zajović, *Tranziciona pravda - feministički pristup*, Žene u crnom, Beograd 2007.

Ženski sud – *feministički pristup pravdi* koji se organizuje za prostor bivše Jugoslavije predstavlja prvi ovakav sud na evropskom kontinentu.

Kratak istorijat inicijative o organizovanju Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije

Inicijativa o *Ženskom sudu* postoji već više od deset godina. Žarana Papić, filozofkinja i aktivistkinja autonomnih ženskih grupa iz Beograda (Centar za ženske studije i Žene u crnom), kao i ženskog mirovnog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, pokrenula je 2000. godine u Sarajevu (BiH) ovu inicijativu zajedno sa Korin Kumar/Corinne Kumar, koordinatorkom globalnog pokreta Ženskih sudova. Tada je održana i međunarodna konferencija o novim paradigmama pravde, o stvaranju alternativnog prostora za svedočenje žena. Inicijativa je izazvala veliko interesovanje i dovela do učešća svedočinja i aktivistkinja iz BiH na Ženskom sudu u Kejptaunu 2001. godine. Žarana Papić je, nažalost, 2002. godine preminula, ali su aktivistkinje koje čine bazu i kontinuitet Inicijativnog odbora učestvovala na brojnim međunarodnim inicijativama za pravdu: Ženskim sudovima, Permanentnom tribunalu naroda i organizovale mnoge konferencije za mir i pravdu u svojim državama.

Žene u crnom iz Beograda su nakon smrti S. Miloševića i činjenice da nije kažnjen u Haškom tribunalu, ponovo pokrenule inicijativu (mart 2006) o Narodnom ženskom tribunalu za zločine protiv mira, ali to je imalo neformalni karakter.

Kao što je poznato, 2007. godine pokrenuta je Koalicija za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji/REKOM. Skoro sve članice Inicijativnog odbora za Ženski sud aktivno su učestvovala (neke su i dalje veoma aktivne). REKOM je izvanredno važna regionalna inicijativa, ali

zbog svojih izuzetno obimnih aktivnosti nije ispunila očekivanje da zadovolji žensku/feminističku perspektivu. Stoga je nastavljeno sa razvijanjem ideje o ŽS.²

Od 2008. do 2010. godine aktivistkinje koje su od samog početka u inicijativi (Staša Zajović, Nuna Zvizdić i Biljana Kašić) organizovale su neformalne radne sastanke i odlučile da ponovo pokrenu inicijativu, kao i da uključe aktivistkinje iz drugih država.

U Sarajevu (od 14. do 16. oktobra 2010) održana je međunarodna pripremna radionica za *Ženski sud* na Balkanu – pravda sa izlječenjem („Court of Women for the Balkans: Justice and Healing“) na kojoj se razgovaralo o značaju i iskustvima ŽS i kreiranju novih koncepta pravde.

Radionicu su organizovale Žene ženama iz Sarajeva, uz učesće članica *Inicijativnog odbora ŽS*, kao i organizatorke ŽS iz više zemalja: Tunisa, Indije, Meksika, Južne Afrike, Iraka, Kambodže. Takođe je održana (16. oktobra) javna tribina „*Ženski sud – pravda sa izlječenjem*“ kojoj su, pored učesnica radionica, prisustvovalle žene iz cele Bosne i Hercegovine, koje su oduševljeno prihvatile ideju o Ženskom sudu.

Krajem 2010. godine (24. i 25. decembra u Prištini/Kosovo) prihvaćena je inicijativa *Ženski sud na prostoru bivše Jugoslavije*. Članice Inicijativnog odbora su bile: Žene ženama, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima iz Kotora (Crna Gora), Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata iz Zagreba (Hrvatska), Ženska mreža Kosova, Ženske studije i Žene u crnom iz Beograda. Na tom sastanku dogovorene su zajedničke aktivnosti i odlučeno je da su Žene u crnom, Beograd nositeljke programskih aktivnosti i koordinatorke aktivnosti sa organizacijama iz Inicijativnog odbora/IO Ženskog suda. Na sastanku IO ŽS (21-23. septembra 2012) doneta je odluka da se

naziv *Ženski sud* za bivšu Jugoslaviju promeni u *Žensku sud – feministički pristup pravdi*. IO ŽS je proširen sledećim organizacijama: Savet za rodnu ravnopravnost, Skoplje (Makedonija) i Lara, Bijeljina (Bosna i Hercegovina).

Na sastanku IO ŽS, februara 2013. u Skoplju (Makedonija) IO je prerastao u Organizacioni odbor Ženskog suda – feministički pristup pravdi u čijem sastavu je deset (10) organizacija: Pokret Majke enklave Žepe i Srebrenice, Fondacija CURE, Sarajevo (Bosna i Hercegovina); Anima-Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor (Crna Gora); Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata, Zagreb (Hrvatska); Ženska mreža Kosova (Kosovo); Savet za rodnu ravnopravnost, Skoplje, Makedonija; Ženski lobi Slovenije, Maribor (Slovenija) i Ženske studije i Žene u crnom, Beograd (Srbija). Potvrđeno je da su Žene u crnom nositeljke programskih aktivnosti na organizovanju Ženskog suda, da dogovaraju i koordinišu sve aktivnosti sa organizacijama koje čine Organizacioni odbor.

Specifičnost inicijative za Ženski sud je u tome što okuplja žene iz svih država naslednica bivše Jugoslavije (SFRJ): Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Makedonije, Slovenije i Srbije.

Različitost situacija u zemljama bivše Jugoslavije, podrazumevala je, već na početku ove inicijative, uvažavanje specifičnosti konteksta, uvažavanje specifičnih pitanja vezanih za nasleđe 90-ih godina XX veka. Naime, nisu sve žene na prostoru bivše Jugoslavije bile u istom položaju: neke žene su pretrpele najteža ratna stradanja (pre svega u Bosni i Hercegovini, Kosovu, Hrvatskoj), druge žene su iz država iz kojih je organizovana ratna mašinerija (Srbija i Crna Gora, ali i Hrvatska). Međutim, zajedničko iskustvo svih žena je u tome što su platile najvišu cenu rata, militarizma, nacionalizma, plaćkaške privatizacije. Dakle, pored uvažavanja različitosti, ova inicijativa je podrazumevala traganje za zajedničkim imeniteljima

položaja žena (rodnim, političkim, ekonomskim, socijalnim...).

Feministički kodeks, izgrađen zajedno sa učesnicama procesa ŽS na terenu, takođe je podrazumevao dosledno uvažavanje različitosti dinamike procesa organizovanja, tj. različitog ritma aktivnosti na organizovanju Ženskog suda.

U skladu sa feminističkim principom autonomije i uvažavanja različitih ritmova rada, članice OO ŽS su takođe radile u koordinaciji sa nacionalnim i međunarodnim institucijama na pokretanju određenih tema i animiranju žena (u Hrvatskoj UNDP, državne institucije i neke ženske NVO rade na ratnom zločinu silovanja, Ženska mreža Kosova pokreće pitanje ratnog silovanja žena zajedno sa UNDP, Visokim komesarijatom za ljudska prava UN i Eulex-om). U svim državama članice OOŽS promovišu ŽS na raznim nivoima, nacionalnom i međunarodnom, kao i u okviru drugih aktivnosti, posebno onih vezanih za suočavanje s prošlošću, pomirenje, Rezoluciju 1325, itd.³

Zašto feministički pristup pravdi?

Feministički pristup pravdi proistekao je iz činjenice da su pokretačice inicijative aktivistkinje feminističkih organizacija, a da su tokom procesa organizovanja učesnice u procesu ne samo usvajale feminističke principe rada, već su se upoznavale sa feminističkim teorijama pravde.

Imajući na umu značaj mehanizama tranzicione pravde za učesnice procesa, bez obzira na sve manjkavosti, saglasile smo se da "feministički pristup tranzicionoj pravdi ne negira postojeće modele tranzicione pravde i institucionalne mehanizme pravde, već znači njihovo promišljanje i uključivanje dimenzije roda u teoriju i

praksu pravde, a pre svega kreiranje novih modela pravde”.⁴ Kada smo započele sa ovim pristupom suočile smo se deficitom iskustava i teorijskih promišljanja pravde sa stanovišta roda, tako da smo se uhvatile u koštac sa ovim izazovom, o čemu će biti reči u vezi sa metodologijom rada.

Feministički pristup pravdi je čin feminističke odgovornosti koju motiviše uvid u nevidljivost ženskog doprinosa procesima tranzicione pravde – žene su marginalizovane i svode se na objekte nasilja. Feministički pristup je ispravljanje nepravde nanete veoma značajnom broju žena koje su učestvovala u nenasilnom otporu ratu, u procesima poverenja/pomirenja i izgradnje mira; feministički pristup podrazumeva čin upisivanja kontinuiranog prisustva žena u otporu ratu.

Feministički proces organizovanja ŽS – u čemu se sastoji?

Na samom početku procesa organizovanja ŽS, usvojen je feministički kodeks u radu inicijative, iz kojeg prenosimo neke tačke:

- preuzimanje odgovornosti za pokret - jednakopravnost u obavezama,
- uspostavljanje ravnoteže između emocija i principa, to znači da su nam važni odnosi, ideja i cilj kome težimo,
- jednakopravnost angažmana – ova inicijativa podrazumeva terenski rad i ukidanje hijerarhije između teorijskog doprinosa i aktivističkog angažmana,
- jednako je važno održavanje odnosa među nama, članicama Inicijative, kao i ostvarenje samog cilja, itd.⁵

4 Ženski sud-feministički pristup pravdi, informativni letak, 2011.

5 Inicijativni odbor Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju, sastanak u Prištini, decembar 2010.

Tokom procesa organizovanja ŽS, pre svega tokom obuka za rad na terenu, aktivistkinje su veoma brzo usvajale navedeni kodeks, ali su - u skladu sa specifičnim kontekstom - dopunjavale *feminističkim kodeksom za rad aktivistkinja na terenu*. Međutim, ispostavilo se da su aktivistkinje postavljale često veoma visoke zahteve pred sobom i zadatke koje institucionalni pravni sistem treba da ispuni i verovatno zbog toga mnoge od tih želja i namera nije bilo lako i ispuniti.

Diskusije o feminističkom kodeksu rada su održavane tokom svih obuka za Javne prezentacije ŽS i učesnice, najvećim delom aktivistkinje a ujedno i svedokinje, postavljale su zahteve u vezi sa specifičnim kontekstima:

- Srbija i Crna Gora - vršenje pritiska na državu u pravcu kažnjivosti (nekrivične i krivične sankcije), što se može objasniti teretom odgovornosti zbog državno organizovanih zločina (Srbija i Crna Gora);
- Bosna i Hercegovina - zbog preterane NVO-izacije i projektizacije, rad u skladu sa vlastitim mogućnostima, a ne u skladu sa projektnim nametanjem,
- Hrvatska - vraćanje mirovnom aktivizmu jer se od početka devedesetih feminističke grupe nisu bavile mirovnim aktivizmom,
- Makedonija: više kontakta sa žrtvama, organizovanje svedočenja, itd.

Na radnim konsultativnom sastancima organizatorke ŽS veoma se vodilo računa o feminističkim principima rada:

- *Horizontalnost/decentralizacija rada* ŽS: spuštati sve više rad na organizovanju ŽS na nivo svake pojedine zemlje,
- *Permanentna uzajamna podrška zajedničkom radu*: zajednički aktivistički angažman; komunikacija sa ženama iz akademske

zajednice koje će sa aktivistkinjama koje učestvuju u procesu rada na organizovanju Ženskog suda raditi na zajedničkom promišljanju stečenih iskustava na terenu, kao i produbljivanju znanja neophodnih za dalji proces rada,

■ *Deljivost znanja i svih resursa*: Žene u crnom će i dalje redovno distribuirati sve materijale (edukativne, izdavačke, filmske...) ostalim članicama Inicijativnog odbora, kao i grupama koje učestvuju u procesu organizovanja Ženskog suda⁶.

U okviru diskusionih kružoka voditeljica i organizatorki procesa razgovarale smo o feminističkom pristupu pravdi i procesu organizovanja ŽS, koji se ispoljava pre svega kao:

Vidljivost i kontinuum nasilja/nepравde protiv žena, tokom rata i u postratnom periodu, kako na privatnom tako i na društvenom nivou... - („Žene i dalje preživljavaju posledice nasilja iz ratnog perioda“, u sve tri zemlje; „U ovom procesu podstičemo jedna drugu da govorimo o svom iskustvu a takođe nam je postalo jasno da smo odgovorne za narativ o vremenu i prostoru u kome živimo. Ništa ili vrlo malo se zna o onome što se dešavalo ženama u Srbiji devedesetih godina“ – iskustvo iz Srbije).⁷

Obelodanjivanje strukturnog (etničkog, ekonomskog, političkog, militarističkog) nasilja i njegovog uticaja na žene - („Feminizam ne sme da se zadrži na rodnom nasilju, već obuhvata i celokupno strukturno nasilje. Feministički je i to što su žene svedočile o isprepletanosti različitih vidova nasilja. U ovom procesu žene nikada nisu govorile samo o jednoj vrsti nasilja“).⁸

6 Radni konsultativni sastanci - Ženski sud-feministički pristup pravdi, Izveštaj februar 2012-februar 2013, izdanje ŽuC-a.

7 Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organizovanja ŽS – Beograd, decembar 2013; Zagreb, januar 2014. i Kotor, maj 2014.

8 Ibid

Proces zajedničkog učenja – („Feministički je i proces učenja - kako čuti i razumeti drugu... Mi smo ovde zato što je nacija bila izgovor za zločine. Sad treba da se sretnemo sa drugom, da vidimo i čujemo drugu“; „Svedokinje identifikuju izvor nasilja. One su državu označile kao organizovani patrijarhat, smatraju je odgovornom za sve. U ovom procesu smo videle da lično nije samo političko, lično je i međunarodno...“; “Otvaranje novih tema i znanja - znanje koje proizilazi iz iskustva, pitanja koja pokreće ŽS tiču se konkretnih problema; zajedničko učenje - sticanje novih znanja, mjesto promišljanja novih teorija”, ovo se posebno odnosi na Srbiju i Crnu Goru).⁹

Jednaka vrednost i važnost procesa i rezultata - („Nismo fokusirane na rezultat, nego su bitni svi elementi. Mi brinemo za svjedokinje i pomeramo granice. Mi imamo životnu obavezu da damo podršku a to dovodi u pitanje naše granice. Sve sudionice su jako pozitivne“), itd.

Feministička analiza militarističkog nasilja - uticaj militarističkog nasilja na zdravlje žena („U Srbiji, čiji je režim devedesetih proizvodio i vodio ratove, svedokinje su se više fokusirale na militarističko nasilje, prvi put čule o posledicama militarističkog nasilja nad ženama i to je feministički“); otpor žena militarizmu... („Istorija nikada nije videla otpor žena. Žene su krile dezertere. Obelodanile smo istoriju otpora militarističkom nasilju, to je feminističko za mene.“)¹⁰

I naravno, feministički proces rada sa svedokinjama, a pre svega:

Feministička etika brige prema svedokinjama – („Feministički je naš proces sa svjedokinjama. Ključna je naša briga za svjedokinje. Poučene smo iskustvom institucionalne pravde gdje se niko ne brine

9 Ibid

10 Ibid

za žene. Omogućile smo siguran prostor ženama. Umrežile su se i naše potencijalne svjedokinje. Mi smo samo omogućile prostor.“; “Solidarnost, prijateljstvo, podrška, bliskost i razumijevanje između svedokinja, organizatorke procesa...”).¹¹

Metodologija rada - Na koji način smo radile? Čija iskustva smo koristile? Koje novine smo unele? Na koje teškoće smo nailazile?

Tokom procesa organizovanja ŽS upoznavale smo iskustva ženskih sudova, ženskih tribunala, kao i drugih feminističkih inicijativa (Ženska komisija za istinu, pravdu i reparacije mreže Ruta pacifica iz Kolumbije). Od svih njih smo ‘pozajmljivale’ znanja, koristile neke vidove njihovog rada. Međutim, prvenstveno smo gradile nove obrasce i metode rada. “Jako je bilo puno dilema i strahova. Na početku smo imale neku viziju ŽS, onda je donijeta odluka da to neće biti model koji postoji a mi ćemo ga samo instalirati, nego ćemo kroz proces doći do cilja”.¹²

Naše *oblikovanje modela* ŽS isključivalo je mehaničko prenošenje poznatih modela. Umesto toga, tragale smo za metodama rada koji odgovaraju našim potrebama, a to su pre svega slušanje, osluškivanje potreba učesnica u procesu, u prvom redu potencijalnih svedokinja.

Upravo one su nas navodile na traganje, postavljajući zahteve ne samo za novim metodama rada, već i novim obrascima znanja. Stvarala se, korak po korak, solidarna zajednica žena-žrtava zlodela i nepravdi i u ratu i u tzv. miru, žena raznih etničkih pripadno-

11 Ibid

12 Ljupka Kovačević, Radni sastanak ekspertkinja, umetnica i organizatorke ŽS, Radmilovac, februar 2015.

sti, životnih stilova, obrazovnog nivoa, generacijske pripadnosti. Zajedno smo, korak po korak, išle u nova iskustva i metode jer *“iskustveni događaj je metodološki princip”* (Senka, Bar).¹³ Ovo je predstavljao uzbudljiv proces stvaranja prostora za zajedničko promišljanje, a pre svega za preispitivanje i ukidanje hijerarhije kako između raznih vidova znanja, tako i vrednovanja iskustva kao znanja.

Ma koliko da smo (Žene u crnom), kao nositeljke programskih aktivnosti, imale unapred smišljene modele, planove i programe, lako smo se upuštale (a strepnjom, ali uglavnom bez straha od ‘poraza’, izazova, protivrečnosti) u uzbudljiv poduhvat sa ženama na terenu – zajedničku proizvodnju znanja i nove paradigme znanja.

U tome smo, pored žena na terenu, imale snažnu solidarnu podršku žena iz akademske zajednice, pre svega filozofkinje Rade Iveković,¹⁴ kao i naših međunarodnih drugarica i druga Karlosa M. Beristaina.¹⁵

Proces organizovanja Ženskog suda uključivao je mnoštvo metoda rada, između ostalog:

Obuke za Javne prezentacije za organizovanje Ženskog suda - u cilju upoznavanja javnosti, pre svega u lokalnim sredinama, sa pojmom i sadržajem ŽS i feminističkog koncepta pravde. Cilj obuke je bilo uključivanje i osposobljavanje što većeg broja žena (ali i muškaraca) u proces priprema ŽS, stvaranjem grupa za podršku organizovanju i održavanju ŽS, itd. Održano je deset (10)

13 Sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat, novembar 2014.

14 Rada Iveković, filozofkinja, feministička aktivistkinja, Pariz

15 Carlos M. Beristain, aktivista, lekar, stručnjak za mentalno zdravlje, više od 20 godina kontinuirano radi sa žrtvama političkog nasilja u Španiji, Latinskoj Americi, Africi. Od 2009. radi u Ženskoj komisiji za istinu, pravdu i reparaciju u Kolumbiji zajedno sa feminističkom mrežom Ruta pacifica/Ženska mirovna putanja.

konsultacija/obuka u zemljama bivše Jugoslavije, pre svega u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, dok su aktivistkinje Kosova i Slovenije učestvovala u obukama u Makedoniji i Hrvatskoj. Sve obuke održale su *Žene u crnom* iz Beograda, sem u slučaju Kotora, gde su Obuku organizovale aktivistkinje *Anime*.

Regionalni edukativni seminari - sastojali su se od radionica, predavanja, video prezentacija i dokumentarnih i igranih filmova. Ovi trodnevni seminari su imali interaktivni i interdisciplinarni karakter, uz jednako vrednovanje aktivističkog iskustva i akademskog znanja. Obuhvatali su, između ostalog, sledeća pitanja: Međunarodne institucije pravde i Institucije pravde na nacionalnom nivou; Ratni zločin silovanja; Etika odgovornosti kod Hane Arent; O alternativnim modelima pravde, posebno ženski sudovi i ženski tribunali; Ka Ženskom sudu u bivšoj Jugoslaviji - zajedno stvaramo sud, Svedočenje žena, itd.

Održano je **16** regionalnih seminara, sve su održale *Žene u crnom*, u organizaciji sa članicama OO ŽS u pojedinim zemljama.

Javne prezentacije/JP Inicijative za organizovanje Ženskog suda - predstavljaju sastavni deo istraživačko-aktivističkog procesa radi upoznavanja javnosti o inicijativi, prikupljanja informacija, predloga, sugestija, u vezi sa pojmom i vizijom pravde i odabirom tema na Ženskom sudu. Od početka 2011. do kraja 2014. održano je **136** javnih prezentacija u oko stotinak gradova u celoj regiji, organizovale su ih članice OO ŽS, kao i lokalne organizacije civilnog društva.

Nakon dve godine, uvidele smo da se žene ustežu da svedoče, da JP ne predstavljaju dovoljno 'siguran' prostor za svedočenje. U skladu sa potrebama učesnica u procesu, prvenstveno potencijalnih svedokinja, tragale smo, ne samo za novim vidom edukacije, već i za sigurnijim prostorom za svedočenje. Pored navedenih seminara, to su bili i feministički diskusioni kružoci.

Feministički diskusioni kružoci/FDK - zajedničko promišljanje važnih pitanja kojima se bavimo, pre svega, feminističkim pristupom pravdi, ali i u drugim pitanjima.

Za svaki od kružoka pripremljene su *čitanke* – namenjene zajedničkom učenju, upoznavanju sa radovima relevantnih autorki i autora. FDK podstakli su razmenu među ženama: onima koje su direktno pretrpele nasilje, bilo tokom rata ili nakon njega, ženama iz aktivističke i akademske zajednice.

FDK su takođe i prostor zajedničke kritičke refleksije, uzajamnog učenja između žena koje su preživele najteže vidove ratnog i postratnog nasilja, aktivistkinja, žena iz akademske zajednice. Feministički diskusioni kružoci su kasnije postali sastavni deo feminističke etike brige – podrške potencijalnim svedokinjama.

Praksa održavanja FDK počela je 2012. i do kraja 2014. održano ih je 16, najviše u Srbiji, ali i u Crnoj Gori, s tim što su u ovim FDK učestvovalе žene iz cele regije. Na dosadašnjim FDK razmatrane su sledeće tematske celine: Od materinske politike mira do feminističkog antimilitarizma; Kurs o genocidu, Feministička etika odgovornosti, Feministička etika brige, Alternativni modeli pravde - pravne prakse u zajednicama, Nova paradigma istorije i žensko svedočenje, itd.

Radni konsultativni sastanci Organizacionog odbora ŽS/OO
ŽS

Na njima su analizirani rezultati dosadašnjih aktivnosti, definisani budući koraci u procesu rada. Analiza teškoća i prepreka potvrdila je:

Negativan uticaj projektizacije (NVO-izacije) na ženske grupe, surevnjivost, takmičarstvo među njima. Ovaj problem vezan za sva ratna, postratna područja izazivao je teškoće u procesu organizovanja, posebno u Bosni i Hercegovini, ali

od toga nije imuno nijedno od civilnih društava u zemljama bivše Jugoslavije.

Proces ŽS je raz/otkrio da je proces NVO-izacije uticao na smanjenje kritičkog potencijala ženskog pokreta za što su posebno stvaranje NVO elite. Iskustvo je pokazalo da su u nekim sredinama žene izvan aktivističke zajednice (bolje rečeno NVO sektora) buntovnije, da češće i direktnije izražavaju kritički stav prema centrima moći nego što to čine aktivistkinje u NVO a koje su pre svega, iz projektnih razloga, kao i borbe za opstanak svojih grupa podređene državi i donatorima.

Dužina trajanja procesa organizovanja ŽS može se objasniti i neprihvatanjem bilo kojeg vida nametanja od strane donatora, već našim doslednim pridržavanjem stava prema kome donatori - fondacije imaju isključivo ulogu tehničke pomoći. Ovakav stav članica OO ŽS uticao je na to da su sredstva za ovaj proces bila izuzetno mala, što je i jedan od razloga zbog kojih je ceo proces trajao duže od planiranog.

U skladu sa feminističkom etikom procesa organizovanja ŽS, pored zajedničkih Radnih konsultativnih sastanaka OO ŽS, pokrenuto je mnoštvo drugih vidova rada na nivou zemalja: redovni operativni radni sastanci, radionice, sastanci pravnog tima, diskusione fokus grupe, diskusioni kružoci, zajedničko promišljanje procesa ŽS, itd.

Angažovana umetnost - dokumentarni filmovi o feminističkom pristupu pravdi, projekcije filmova i debate. U okviru aktivnosti na organizovanju ŽS, Žene u crnom su pripremile i ove edukativne sadržaje:

- Projekcije dokumentarnih filmova o institucionalnim mehanizmima pravde, na međunarodnom i nacionalnom nivou;

- Projekcije dokumentarnih filmova o iskustvima Ženskih sudova na međunarodnom nivou;
- Projekcije dokumentarnih filmova o iskustvima ženskih grupa i mreža u vezi sa nasiljem nad ženama, borbom žena za mir i pravdu, feminističkim pristupom pravdi;
- Projekcije dokumentarnih filmova u produkciji Žena u crnom – Grupa za video aktivizam o feminističkom pristupu pravdi, miru i bezbednosti. Grupa za video aktivizam ŽuC-a priredila je 73 dokumentarna filma o navedenim temama.

Nakon svih projekcija organizovani su razgovori, kako o filmovima tako i o inicijativi za organizovanje Ženskog suda.

Tokom organizovanja širokog spektra edukativnih aktivnosti, **suočavale smo se i sa brojnim izazovima i teškoćama.**

U procesu organizovanja ŽS, uglavnom na javnim prezentacijama, ali i u drugim navedenim oblicima rada, učestvovala su aktivistkinje (u manjem broju i aktivisti) iz oko 200 organizacija civilnog društva. Očekivanja da će njihov konkretni doprinos biti veći nisu se ispunila i to iz sledećih razloga: nedostatak kritičkog stava, preterana usmerenost NVO-a na države (prisutno je u svim zemljama); međunarodne fondacije/donatori nameću teme i umrežavanje odozgo, NVO-izacija, rivalitet zbog borbe za opstanak; OCD su dominantno provladine, nezainteresovane za pitanja tranzicione pravde.¹⁶

Zapažene su značajne razlike u intenzitetu aktivnosti članica OO ŽS u procesu organizovanja ŽS. S jedne strane, to je u skladu sa feminističkim principom autonomije i uvažavanja različitih ritmova rada, a s druge strane to je onemogućilo komparativne analize procesa, a posebno je uticalo na kasno uključivanje potencijalnih

16 Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organizovanja ŽS – Beograd, decembar 2013; Zagreb, januar 2014. i Kotor, maj 2014.

svedokinja u zajednički regionalni rad.¹⁷

Proces organizovanja ŽS je ojačao koheziju među feminističkim grupama koje se bave suočavanjem s prošlošću iz feminističke perspektive, dok je uključivanje drugih ženskih OCD ispod očekivanog nivoa: proces je podstakao saradnju, prijateljstvo, međusobno poverenje i solidarnost aktivistkinja unutar mreže ŽuC (Srbija); proces je podstakao feministički pokret da se aktivira u vezi sa lobiranjem za prava žena žrtava ratnog silovanja, učesćem u izradi Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja (Hrvatska); aktivistkinje okupljene oko ŽS uglavnom sebe doživljavaju usamljenima u lokalnim zajednicama i prepoznaju feminizam samo kroz okupljanje oko Anime (Crna Gora).¹⁸

Iskustva sa terena – lekcije/pouke učesnica u procesu organizovanja ŽS (2011-2014)

Stavovi učesnica na terenu o institucionalnim mehanizmima pravde

Tokom procesa organizovanja ŽS (2011. i 2012) većina učesnica u svim sredinama često je iskazivala stav da je Haški tribunal jedina institucija koja se bavi ratnim zločinima počinjenim na prostoru bivše Jugoslavije i neretko jedini instrument za zadovoljavanje pravde.

Što se tiče prepreka i ograničenog dometa institucija pravde u zadovoljavanju pravde na nacionalnom nivou, učesnice su navele da vlasti sagledavaju domaća suđenja za ratne zločine isključivo kao međunarodnu obavezu, kao krajnje pragmatično pitanje zarad dobijanja političkih poena i ekonomske koristi; za političke elite suđenja nemaju nikakve veze sa pravdom, priznanjem zločina,

17 OO ŽS sastanak u Ljubljani, jun 2013.

18 Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organizovanja ŽS – Beograd, decembar 2013; Zagreb, januar 2014. i Kotor, maj 2014.

uvažavanjem dostojanstva žrtava, promenom vrednosnog sistema i moralnog poretka.

Svedokinje smatraju da je produbljeno nepoverenje u institucije pravde i na nacionalnom i na međunarodnom planu, da je poslednjim presudama Haškog tribunala (novembar 2012) amnestirana država koja je zločine organizovala (Srbija). Gubljenje kredibiliteta institucionalnog pravnog sistema se ispoljava i u činjenici da se optuženi za ratne zločine u Specijalnom sudu u Srbiji brane sa slobode, da broj suđenja u tom sudu drastično opada, da tužioci koriste presude Haškog tribunala.¹⁹

Kritičan odnos prema institucionalnom pravnom sistemu i na međunarodnom i na nacionalnom nivou produbljen je tokom intenzivnog rada sa potencijalnim svedokinjama za ŽS (2013. i 2014), koje smatraju:

- u svim državama bivše Jugoslavije preovladava nekažnjivost i na nivou država i na nivou društva: postoji mnoštvo neprocesuiranih zločina i pored toga što postoji dovoljno prikupljenih dokaza,
- u svakoj od država postoji veliki jaz između normativnog i faktičkog stanja – između zakona i njegove primene, u svakoj od država bivše Jugoslavije postoji problem u zaštiti svedoka i svedokinja; na nivou institucija ne postoji politička volja da se svedoci/svedokinje adekvatno zaštite,
- u skoro svim sredinama svedoci i svedokinje su izloženi raznim vidovima represije, odmazde od strane institucija, ali i društvene zajednice, osećaju nebezbednost od svedočenja, kako za sebe tako i za svoju porodicu a nepostojanje adekvatnog sistema zaštite ih odvraća od obelodanjivanja činjenica o zlodelima,
- u mnogim sredinama žene koje svedoče o ratnom zločinu

silovanja izložene su stigmatizaciji i šikaniranju od strane društvene zajednice, što ih često obeshrabruje da svedoče ili su primorane da napuste zemlju, itd.

- reparacije su veoma retka praksa a ukoliko ih ima, uglavnom su materijalne prirode, dok izostaju drugi vidovi reparacije (simboličke, moralne...) koje uključuju širu društvenu zajednicu, itd.²⁰

Potencijalne svedokinje su predlagale mere za zadovoljavanje pravde: od modela tranzicione pravde najviše se zalažu za nekrivične sankcije - restorativnu pravdu (isceljenje, pomirenje, poverenje, simboličke reparacije), potom institucionalne reforme (lustracija, materijalne reparacije, vladavina prava...); krivične sankcije (sudovi i suđenja) zauzimaju poslednje mesto, što potvrđuje značaj zajedničkog mirotvornog rada sa svedokinjama a s druge strane, svest o tome da pravni sistem ne zadovoljava pravdu, kao i nepoverenje i razočaranje u institucionalni pravni sistem, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou.²¹ Kao što je očigledno, proces organizovanja ŽS je upućivao na neophodnost zajedničkog stvaranja drugačijeg modela pravde.

O značaju organizovanja Ženskog suda

Tokom procesa upoznavanja sa konceptom ženskih sudova i ženskih tribunala, učesnice su se opredelile za model suda koji spaja elemente i ženskog suda i ženskog tribunala.

Ženski sud više omogućava prostor za svedočenje, isceljenje trauma i obnavljanje odnosa, ali je neophodno da se putem ŽS vrši pritisak na institucionalni pravni sistem.

20 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat, novembar 2014.

21 Ženski sud: feministički pristup pravdi – Tivat, Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, 20-23. 11. 2014.

Tokom procesa organizovanja ŽS, učesnice su govorile o razlozima za organizovanje Ženskog suda:

- **Učiniti vidljivim kontinuitet nasilja nad ženama u miru i u ratu** – “Mi koje smo preživjele ratnu traumu treba da govorimo, jer kad žene progovore i kada njihova individualna patnja bude vidljiva, to je ono što nam treba.” (Duška, Zenica, BiH).
- **Stvarati prostor za individualna iskustva žena i za uključivanje ženskog iskustva u javnu memoriju:** „Priče žena treba da postanu deo zvanične istorije, to što žene pričaju (transkripti, snimci) treba da se uključi u obrazovni sistem, to je neophodno za buduće generacije...” (Eva, Niš, Srbija).
- **Priznavanje patnji žrtava, utvrđivanja činjenica i vršenje pritiska na zajednicu i institucionalni sistem:** „Nažalost, kod nas žrtve nisu zadovoljene ničim i status žrtve nije im priznat” (Besima, Sarajevo, BiH). “Treba razviti svetsku mrežu za zaštitu svedoka/kinja, kako bi se uticalo na one koji donose odluke, da implementiraju sve rezolucije Saveta bezbednosti UN koji se na to odnose” (Sevdija, Kosovo).
- **Razumevanje šireg konteksta u kojem je počinjeno nasilje nad ženama (socijalnog, ekonomskog, porodičnog, kulturnog, ličnog i političkog konteksta):** “Obnoviteljska pravda ima smisao, između ostalog, ako razotkriva uzroke nasilja i na taj način, doprinosi da se rasvetli zbog čega i kako se nešto moglo desiti.” (Marija, Vrbas, Srbija).
- **Zadovoljenje potreba koje institucionalna pravda ne pruža, i stoga je neophodno stvarati prostor za**

kreiranje novih pristupa pravdi: „Pravda na institucionalnom nivou, ni međunarodna, ni nacionalna ne može da zadovolji žrtve, čak i onda kada su ta suđenja najpravičnija i najbolja” (Ljilja, Beograd).

● **Oснаživanje žena i stvaranje mreža međunarodne ženske solidarnosti:** „Cilj ženskih sudova je i okupljanje, građenje mreža solidarnosti na vrednosnim, a ne na projektnim nivoima, tj. vezama odozdo, a ne odozgo...” (Nela, Zagreb, Hrvatska).

● **Suočavanje sa zločinima iz prošlosti i osvetljavanje društvenih mehanizama koji su ih omogućili a radi sprečavanja budućih zločina i uspostavljanje pravednog mira za buduće naraštaje:** „Ženski sud neće doneti presude, ali može da doprinese stvaranju klime protiv zločina, to je veliki ulog za budućnost. Sve moramo da utičemo na ljude iz naše zajednice, da svest ljudi promenimo. Mi moramo da budemo kao korov, da se širimo.” (Ana, Leskovic, Srbija).

Ova argumentaciju u prilog organizovanja ŽS vezuje se najviše za prve dve godine procesa, a u narednom periodu stalno je dopunjavana i obogaćivana.²²

Kojim periodom treba da se bavi ŽS?

Na svim seminarima gotovo jednoglasno je iznet stav da bi Ženski sud trebalo da se bavi nasiljem počinjenim tokom i nakon ratova devedesetih (XX veka): „Mi želimo na ovom Sudu da se pokaže kontinuum, neprekinuta nit nasilja, nad ženama, i u ratu i u miru” (Sabina, Pljevlja, Crna Gora); “*Da se na ŽS*

pokaže kontinuum, neprekinuta nit nasilja, kada žensko telo u ratu postaje bojno polje, a nakon rata postaje suvišna, bezvredna roba na tržištu u procesu privatizacije, kroz ekonomsku politiku...” (Nevena, Leskovic, Srbija).

Ukratko, tokom procesa organizovanja, Ženski sud se iskristalisao kao:

- Prostor za glasove žena, za svedočenja žena o iskustvu nepravdi pretrpljenih tokom rata i u miru – umesto objekata nepravdi i nasilja, žene postaju subjekti pravde;
- Prostor za svedočenje žena o nasilju u privatnoj i javnoj sferi – umesto objekta naracije/istorije, žene postaju subjekti naracije/istorije – izvor informacija o svom iskustvu;
- Prostor za svedočenje o organizovanom otporu žena – umesto dominantnih predstava o ženama kao nemoćnim, pasivnim žrtvama, žene preuzimaju ulogu akterki u borbi protiv nepravdi i nasilja.²³

O mestu organizovanja Ženskog suda

U zavisnosti od regije u kojoj je održan seminar „Ženski sud - feministički pristup pravdi”, postojali su i različiti predlozi za mesto održavanja ŽS, tj. završnog događanja u dugogodišnjem procesu. Međutim, najčešći predlozi su ipak bili (poređano po učestalosti):

Beograd - Zajednički imenitelj argumentacije da bi se sud morao održati u Beogradu je: odgovornost režima u Srbiji za počinjene zločine, pritisak na javnost Srbije da prizna zločin, mogućnost katarze u „utrobi zveri”, priznanje otporu i zalaganju i mirovnom angažmanu Žena u crnom .

S druge strane, zamerke Beogradu kao mestu održavanja suda su se kretale od toga da se time može „oprati” odgovornost Srbije za zločine, oko pitanja da li će se svedokinje osećati bezbedno u njemu, o čemu su najviše govorile aktivistkinje iz Srbije. Nakon izbora u Srbiji (maj 2012) i dolaska onih koji su direktni izvršioci ili saučesnici zločina devedesetih, bezbednost je još ugroženija, pogotovo nakon kontinuiranih profašističkih napada na Žene u crnom tokom 2014.

Sarajevo - Izbor Sarajeva kao mesta za organizovanje Ženskog suda je zasnovan na stvarnosti i simbolici stradanja. Sarajevo se pominje i kao sećanje na „najjugoslovenskiji grad“, multietnički grad, kao i geografski centar bivše Jugoslavije.

Krajem 2013. godine odlučeno je da se zavšni događaj Ženskog suda održi u Sarajevu, od 7. do 10. marta 2015. Međutim, zbog nemogućnosti da se ovaj događaj održi u tom terminu, dogovoreno je da se održi od 7. do 10. maja 2015. u Sarajevu, Bosna i Hercegovina.

Feministička etika brige - rad sa potencijalnim svedokinjama

Na koji način smo radile sa potencijalnim svedokinjama za ŽS? Sa kojim teškoćama i izazovima smo se suočavale? Kako smo ih prevazišle? Na koji način su svedokinje postajale subjektima celokupnog procesa organizovanja ŽS?

Tokom izrade programa (početkom 2011) planirano je da se održe javna svedočenja. Na radnom sastanku Inicijativnog odbora za Ženski sud za bivšu Jugoslaviju, plenarno je doneta odluka da se održe simulacije Ženskog suda, pod nazivom svedočenja, pod određenim uslovima i u toj početnoj fazi rada odlučeno je:

- da se svedočenja održe isključivo u zatvorenoj grupi, u sigurnom prostoru na seminarima;
- da na svedočenjima (i generalno na seminarima) ne budu prisutni muškarci kako to ne bi inhibiralo žene da govore o nasilju, pre svega o seksualnom nasilju.

Iskustvo u periodu 2011. i 2012. je pokazalo:

- da 'simulacija' ŽS za žene uglavnom nije bio problem - vrlo koncizno su iznosile svoja iskustva, skoro sve su govorele u okviru predloženog vremena za jedno svedočenje (15-20 minuta) i nakon svedočenja imale su osećanje olakšanja i povećan osećaj bliskosti sa grupom,
- pokazala se opravdanom bojazan da u će u nekim sredinama biti teže (BiH, seminar u Mostaru). S jedne strane, tamo je količina bolnog iskustva najveća, a s druge strane, žene su već bile iscrpljene svedočenjima koja ih stavljaju u ulogu objekta;
- uglavnom su svedočile aktivistkinje – žene koje imaju iskustvo javnog nastupa, ali su takođe svedočile i žene koje nikada ranije nisu bile na seminarima i to nije predstavljalo problem; svedokinje-ekspertkinje, to su učesnice radionica koje su se dobrovoljno javljale kao porotnice (tako su sebe nazvale). Na svim mestima gde su održana svedočenja „porotnice” su dobro prepoznavale vidove nasilja, politički, društveni, ekonomski kontekst u kojem se dešava nasilje. Dakle, na osnovu teksta/svedočenja, veoma kompetentno su tumačile taj kontekst, preuzimajući ulogu svedokinja/ekspertkinja.²⁴

Tokom 2013. i 2014. godine intenziviran je rad sa potencijalnim svedokinjama, koji se odvijao u vidu: radnih sastanaka sa svedokinjama po gradovima (Srbija i Crna Gora); individualnih razgovora sa svedokinjama, zajedničkih sastanaka sa svedokinjama po zemlja-

ma, regionalnih sastanaka sa potencijalnim svedokinjama, čemu ćemo posvetiti najviše pažnje. Pre toga, navešćemo neka zapažanja o radu sa svedokinjama.

Svedočenja u okviru procesa organizovanja Ženskog suda, pokazala su da:

- Postoji velika potreba za sigurnim prostorom.
- Postoji strah od obnavljanja trauma.
- Postoji strah od javnog nastupa.
- Postoji strah za ličnu bezbednost i bezbednost članova porodice.
- Postoji strah od odmazde, kako od društva, tako i od države.
- Ne/mogućnost adekvatne zaštite svedokinja.

U svim sredinama preovladava krajnja nesigurnost (u političkom, etničkom, rodnom, socioekonomskom pogledu) koja povećava ranjivost žena.²⁵

Iskustvo rada na terenu sa svedokinjama takođe je pokazalo da preovladavaju:

- neprerađene, neprevaziđene traume,
- neizrecivost, 'neispričivost' trauma, uz snažnu potrebu da se traumatično iskustvo imenuje, pretvori u reči, integriše u vlastiti život,
- borba protiv zaborava – borba za dostojanstvo,
- borba da sećanje na ličnu tragediju postane deo društvenog pamćenja, jer se bez toga ne može prevladati prošlost,
- kontinuirani i uporni zahtevi da se sazna istina o nestalima, strah i bojazan da se istina neće saznati za života srodnica nestalih, itd.²⁶

25 Ženski sud - feministički pristup pravdi - Izveštaj januar-decembar 2014, u izdanju ŽuC-a, januar 2015.

26 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat, novembar, 2014. (priredila Staša Z.)

Koji su specifični problemi u vezi sa svedočenjima po zemljama?

Bosna i Hercegovina: Žene imaju strah od svedočenja, pre svega, zbog obnavljanja trauma, a posebno žene koje su preživele ratni zločin silovanja:

Ratni zločin silovanja je „potrošena tema jer je već potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, Bosna bila potrošena kao vijest, došao je zahtjev za brzim radom na pomirenju, više nisu bili aktuelni programi na oporavku od traume...” (Marijana Senjak, terapeutkinja Medica Zenica)²⁷

Žene žrtve ratnog silovanja su bile žrtve u ratu, ali su žrtve i u miru: „Dvadeset godina žene se nose sa istim problemima. Nemaju podršku, država se nije pobrinula za njih, sve žene nemaju čak ni zdravstveno osiguranje, imaju i probleme sa djecom rođenom iz silovanja. Niko se za te žene ne interesuje osim NVO, kad daju svoj iskaz i svjedoče...” (Sabiha Husić, terapeutkinja medica Zenica)²⁸

Žene žrtve ratnog silovanja se suočavaju sa ozbiljnim posledicama postraumatskih poremećaja: „Sve je to prepreka u svjedočenju, jer žrtve ratnog zločina silovanja nisu ni zbrinute ni osigurane. Zbog toga žene ne žele da učestvuju ni u sudskim postupcima, ni u javnosti. Moramo uzeti u obzir višestruku traumatizaciju...”²⁹
Žene žrtve ratnog silovanja se plaše od zlo/upotrebe na svim nivoima, uključujući i NVO: „...niko ni ne sluša šta mi pričamo, samo nas površinski saslušaju... Onda nas izmanipulišu i svako

27 Marijana Senjak, 20. 1. 2012. Zagreb

28 Sastanak članica Regionalnog Organizacionog odbora sa eksperticama, Zagreb, 22. i 23. novembar 2013.

29 Ibid, iz izlaganja Marijane Senjak

gleda svoju korist. Kroz poniženja prolazim i dalje..." (svedokinja iz BiH)³⁰

Transformacija patnje u borbu protiv zaborava, za dostojanstvo:
 „Oslobodila sam se strahova. Ja sam ponosna. Oprostiti ne mogu. Zaboraviti pogotovu ne mogu“ (svedokinja iz Bratunca, BiH);
 „Trebamo dići glas. I ne samo u Bosni nego svuda... Bez obzira na sve što se desilo, ja imam životnu želju da mi se pomogne da napravim kuću u kojoj sam živjela. To želim iz mnogo razloga: da se ne zaboravi i da se ta kuća zove Kuća ponosa“ (svedokinja iz Foče, BiH)³¹

Zakon o civilnim žrtvama rata produbljuje etničke podele: 2006.
 godine Federacija BiH je prva u svetu priznala pravo na reparaciju ženama koje su preživjele ratni zločin silovanja, bez dokazivanja fizičkog invaliditeta. Međutim, ovaj zakon (o civilnim žrtvama rata) ne važi u Republici Srpskoj, drugom etnitetu u Bosni i Hercegovini. „Taj zakon je donio neku satisfakciju za žene koje su to preživjele. Oko 500 žena se izborilo za invalidske penzije. To je malo, imaju 574 maraka (oko 270 eura) invalidnine mjesečno. Imaju socijalno, besplatno liječenje. Zakon nije donesen na teritoriji cijele države. Mi želimo da on bude isti za sve“.³²

Hrvatska: Nasilje na etničkoj osnovi, koje se kombinuje sa drugim vrstama nasilja kao što je ekonomsko, socijalno i rodno. Autoviktimizacija – percepcija pripadnika/ca svoje nacije kao jedinih žrtava, što nije specifikum Hrvatske nego skoro svih zemalja bivše Jugoslavije. Zajednički su skoro svim svedokinjama izuzetno teški ekonomski uslovima u kojima žive, ali ne samo u Hrvatskoj, već u svim državama,

30 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Brčko, BiH, 26-28. septembar 2014.

31 Regionalni sastanak potencijalnih svdokinja, Tivat, Crna Gora, 20-23. novembar 2014.

32 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Brčko, 26-28. septembar 2014.

Retrogradne tendencije u društvu: čak su porasle nakon ulaska Hrvatske u EU, 2013; nasilje prema onima koji/e se percipiraju kao drugačiji/e proizvodi strah. Strah kod potencijalnih svedokinja manjinske etničke pripadnosti pojačava i odnos institucija, tj. nepriznavanje patnji koje je uzrokovala država: “Ponekad je svjedočanstvo jako teško za žene; teško se odlučuju na govor, ako progovore treba im podrška jer posljedice mogu biti različite, za njih i njihove porodice”.³³

Žrtve seksualnog nasilja u ratu trpe ozbiljne posledice posttraumatskih poremećaja: „Danas poslije dvadeset godina, u grupi žena koje su preživjele silovanje u Vukovaru, strah je prešao u fobije, plaše se javnog prostora, imaju ugrožen osjećaj sigurnosti. Žene su depresivne i imaju snažnu somatizaciju. Oporavak kod žena nije postignut i zbog pokidanih odnosa u porodici. To je posledica što se sa njima nije radilo na vrijeme“. ³⁴ Naime, tek posle dvadeset godina govori se o donošenju Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja. Voditeljice procesa organizovanja ŽS u Hrvatskoj smatraju da je najveći uspeh postignut: lobiranjem za prava žena žrtava ratnog silovanja, učešćem u izradi Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja.³⁵

Premda je proces organizovanja ŽS u **Makedoniji** bio nešto nižeg intenziteta, zapažena je etnička distanca, stalno podizanje etničke tenzije, proizvodnja straha među stanovništvom koji dodatno produbljuje etnički jaz.

Što se tiče **Kosova**, žene žrtve ratnog zločina silovanja se nalaze u teškom položaju: “Posebno je težak položaj u kojem se nalaze

33 Mirovni susret aktivistkinja Hrvatske i Srbije, Poreč, 25-27. april 2014.

34 Sastanak članica Regionalnog OO ŽS sa eksperticama, Zagreb, 22. i 23. novembar 2013.

35 Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organiziranja ŽS, Zagreb, januar 2014.

žene–žrtve ratnih zločina silovanja. Naprimer, jedna svedokinja koja je bila žrtva ratnog zločina silovanja, svedočila je u Hagu, a kad se vratila na Kosovo, bila je godinama stigmatizovana i šikanirana, da je morala da napusti Kosovo³⁶.

Ženska mreža Kosova, članica Organizacionog odbora Ženskog suda/OO ŽS pokreće pitanje ratnog zločina silovanja žena zajedno sa UNDP, Visokim komesarijatom za ljudska prava UN I Eulex-om. **Srbija:** Pored rasta etničke distance, normalizacije ideologije nacionalizma, siromaštva i rastućeg beznađa, svedokinje u Srbiji su se suočavale i sa problemima specifičnim za državu koja nosi teret zločinačke prošlosti. Naime, mnoge žene (pre svega iz Srbije, ali i Crne Gore, koje nisu imale iskustvo rata i ekstremnog nasilja) su se ustezale - a i dalje se ustežu - da svedoče jer im se njihovi problemi čine beznačajnim u odnosu na patnje žena iz BiH, Kosova, Hrvatske tokom rata. Zahvaljujući zajedničkom radu sa svedokinjama iz svih zemalja bivše Jugoslavije, njihovim međusobnim upoznavanjem, saznavanjem činjenica, a pre svega, uzajamnom brigom i podrškom, ova *hijerarhija u patnjama* je u dobroj meri prevaziđena: “Tokom procesa organiziranja, svjedokinje ukidaju hijerarhije bola. Žena Srebrenice koja je izgubila sve, ne prosuđuje dok žena iz Srbije priča o mobilizaciji dvojice sinova za rat na Kosovu i tu nema hijerarhije bola, niti krivnje³⁷.”

Međutim, zajednička promišljanja svedokinja Srbije i Crne Gore, a u okviru procesa feminističke etike brige, razotkrila su brojne strahove kod svedokinja:

- Strah od sadašnjih vlasti u Srbiji i Crnoj Gori – iste su političke elite na vlasti, isti politički akteri iz devedesetih (kreatori, saučesnici, izvršioци ratnog nasilja...) samo su ‘preobukli nova odela’ i ‘oprali svoje političke biografije’,

36 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat, 20-23. novembar, iz izlaganja Nore Ahmetaj

37 Mirovni susret aktivistkinja Hrvatske i Srbije, Poreč, 25-27. april 2014.

- Strah za članove porodice, prvenstveno decu, zbog političkog angažmana,
- Strah od gubitka posla, od ekonomskih sankcija zbog aktivizma,
- Progon zbog pripadnosti manjini (etničkoj, političkoj, seksualnoj...)
- Zloupotreba društvenih mreža za jezik mržnje, za progon pa i linč aktivistkinja za mir i braniteljki ljudskih prava, pre svega Žena u crnom, itd.³⁸

Individualna svedočenja – Tokom procesa organizovanja Ženskog suda u Srbiji, veliki broj žena je učestvovao u raznim vidovima edukativnih aktivnosti. Međutim, broj žena koje su bile spremne da svedoče bio je daleko manji ili su pak odbijale da govore pred grupom. Uvidele smo da je neophodno podsticati lične kontakte sa potencijalnim svedokinjama.

Žene u crnom su priredile *Vodič za individualna svedočenja*, koristeći iskustva *Ženske komisije za istinu* koju je pokrenula organizacija Ruta pacifica/Mirovna putanja, iz Kolumbije.³⁹ Premda broj žena koje su na ovaj način svedočile nije reprezentativan, ipak je veoma indikativan. Svedočenja su pokazala da su žene svedočile o svim oblicima nasilja (militarističko/etničko/rodno).

Regionalni sastanci sa potencijalnim svedokinjama - zajedničkim sastancima sa potencijalnim svedokinjama za Ženski sud želele smo da negujemo i razvijamo feminističku etiku brige i odgovornosti radi:

- stvaranja poverljivog i sigurnog prostora za žene koje su svedočile u okviru procesa organizovanja, kao i ženama koje će prvi put svedočiti;

38 Žensko svedočenje-nova paradigma istorije, Vrnjačka banja/Srbija, 3-5. septembar 2014.

39 Ženski sud – feministički pristup pravdi – Izveštaj 2013. u izdanju ŽuC-a

- negovanja uzajamne podrške i solidarnosti, ukazivanja poštovanja ženama za njihov čin svedočenja, građansku hrabrost i odgovornost,
- zajedničkog stvaranja sistema podrške potencijalnim svedokinjama – zajedno stvaramo naš koncept i praksu feminističke etike brige, itd.
- zajedničkog promišljanja važnih društvenih pitanja, razmena znanja, iskustava, nedoumica, izazova...⁴⁰

Na koji način su potencijalne svedokinje postajale akterkama (celokupnog) procesa organizovanja ŽS

Prvi sastanak potencijalnih svedokinja iz svih zemalja bivše Jugoslavije održan je septembra 2013. i do kraja 2014. održano je sedam (7) zajedničkih regionalnih sastanaka, dok je desetak održano po zemljama bivše Jugoslavije. Na prvim regionalnim susretima potencijalnih svedokinja, najveći prostor je bio posvećen svedočenjima žena, međusobnom upoznavanju, podsticanju svedokinja da usmeravaju proces, postavljaju zahteve organizatoricama. Postepeno je stvarana solidarna zajednica žena, povezana kako zajedničkim iskustvom proživljenih patnji, tako i iskustvom individualnog i kolektivnog otpora.

U završnoj fazi organizovanja ŽS potencijalne svedokinje su tokom brojnih regionalnih sastanaka iskazivale svoje potrebe i predloge vezane za svedočenje na završnom događaju:

- psihološko osnaživanje i podrška – značaj razmene emocija, jačanje kohezije grupe;
- kontinuirana psihološka podrška i briga – za potencijalne svedokinje, kako od strane organizatorke, ekspretkinja i

40 Sastanci sa potencijalnim svedokinjama - feministička etika brige, septembar 2013, Vrnjačka banja, Žene u crnom

aktivističke zajednice, tako i podrška publike na ŽS;

- brušenje svedočenja - grupni rad u oblikovanju teksta/tekstova svedočenja - zajednički proces učenja;
- priprema svedokinja za javni nastup – značaj pripreme za prisustvo u javnom prostoru, itd.

Zajedno gradimo alternativnu žensku istoriju - zajednički rad na tekstovima svedočenja i pripremama svedokinja za završni događaj odvijao se u više faza

Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat/Crna Gora, novembar 2014.

U skladu sa feminističkom etikom zajedničkog rada - proizvodnje znanja na osnovu iskustva – na regionalnom sastanku u Tivtu, Crna Gora (novembar 2014) prešlo se na proces rada na oblikovanju tekstova svedočenja. Pripremna faza rada je bila prožeta strepnjama i nepoznanicama, jer za ovaj metod rada nismo imale reference ni na akademskom ni na aktivističkom polju, ali je ishod potvrdio važnost feminističkog pristupa, tj. zajedničkog kreiranja znanja.

Rad se odvijao na sledeći način:

- *Pripremljena su svedočenja svih žena koje su učestvovalе na ovom sastanku;*
- *Proces čitanja i intervenisanja* - najveći deo učesnica se odlučio da odmah pređe na grupni rad i to po tematskim celinama/vrsti nasilja; prethodno je svakoj od svedokinja predat njen tekst; prvo je svaka za sebe čitala, ispravljala, nadograđivala, priređivala svoj tekst/svedočenje a potom su u grupi zajedno diskutovale – svaka od grupa je imala facilitatorke (prisutne članice Organizacionog odbora, Međunarodnog odbora, organizatorke ŽS);
- *Individualni mentorski rad* – dogovoreno je da izmene mogu biti i usmene, a 'mentorka' je pružala podršku;

- „Mali vodič za svedočenje“ - instrukcije pri redigovanju teksta (*Drvo svedočenja*)⁴¹
- *Rad po grupama* - u grupama svedočenja su bila komentarisana po tematskim blokovima: grupa za etničko nasilje, grupa za militarističko nasilje, seksualne nasilje, seksualne zločine, ekonomsko nasilje.
- *Zajednička analiza* - izlaganje/prezentacija po radnim grupama.
- *Čitanje redigovanih svedočenja* – svedokinje koje žele.

Komentari učesnica o delu rada na tekstovima svedočenja se mogu ukratko rezimirati:

- *ceo proces je bio izuzetno interaktivan i plodotvoran* – sve žene su izuzetno ozbiljno, čak i iznad očekivanja (organizatorke) radile na brušenju svojih svedočenja,
- *potvrđen je naš feministički pristup da žene nisu samo izvor informacija, žene su subjekti, tumačice istorije* – pružale su objašnjenja ne samo o onome što su pretrpele, činjenicama nego i o okolnostima/kontekstu, uzrocima nasilja,
- *potencijalne svedokinje su pokazale jasnu svest o tome da 'reprezentuju' ne samo lično iskustvo, već iskustvo mnogih žena* - ograničeni broj žena će svedočiti na sudu, a važno je da sud odražava ono što se desilo mnogim ženama,
- *svedočenja treba da budu verodostojna i autentična* - svedočenje ne sme da bude izveštačeno, u svedočenju se mora videti lična nota, energija osobe koja svedoči,
- *Svedočenja treba da pomognu da se ublaži pa i ukine hijerarhija među žrtvama* – potencijalne svedokinje dolaze

41 Sa regionalnog sastanka potencijalnih svedokinja, Vrnjačka Banja, septembar 2014. (priređila Staša Z.)

iz različitih konteksta, ali sve teže jednakopravnosti bola i nepravdi,

- *svedočenja treba da govore ne samo o patnjama nego i o otporu žena,*
- *Intervencija u tekst* – jedan deo potencijalnih svedokinja odlučio je da naknadno rediguje svoje tekstove/svedočenja, to su mnoge i učinile, dok su neke odlučile da na miru kod kuće dovrše svoje tekstove a kasnije pošalju.

U nastavku rada na tekstovima svedočenja bilo je reči o istraživačkom i etičkom kodeksu.

Poslednjeg dana radnog sastanka (23. 11. 14) učesnice su izrazile potpuno zadovoljstvo sadržajem rada, metodom rada, ali pre svega su istakle odnose poverenja, bliskosti, solidarnosti: “*Sa ovog sastanka nosim još više elana i energije da se borim dalje*” (Šaha, BiH); “*Nosim saosećanje sa svojim prijateljicama, toplinu i nadahnuće za dalji rad*” (Nadežda, Srbija); “*Puna sam snage da nastavim da živim sa svojim načelima, sa saznanjem da su neke žene doživele gore od mene, to mi daje snagu, da idem dalje*” (Fahrije, Kosovo); “*Znanje, samopouzdanje i snagu sam stekla...*” (Nela, Hrvatska).

Radi daljeg zajedničkog interaktivnog rada na tekstovima svedočenja, učesnice su predložile radne sastanke u okviru država (psihološka podrška, osnaživanje, rad na tekstovima...).

Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, mart 2015, Andrevlje, kod Novog Sada

Nastavljen je navedeni metod rada, a centralni deo sastanka su bile pripreme svedokinja za završnicu ŽS u Sarajevu:

- *Zajednički rad na tekstovima svedočenja: metodologija rada (strukturiranje teksta svedočenja, tj. intervencije u*

svedočenjima od strane samih svedokinja, diskusija, itd.) sa prethodnog regionalnog sastanka (Tivat, novembar 2014) je dopunjena novim elementima: svakoj od potencijalnih svedokinja data su njihova prerađena svedočenja, sa unetim izmenama nakon rada na svedočenjima u Tivtu; svaka od potencijalnih svedokinja ponaosob je radila na svom tekstu.

- *Simulacija ŽS* - usmeno predstavljanje teksta pred publikom, na završnici ŽS, na javnoj sceni u Sarajevu: svedočile su 32 žene (10 iz BiH, pet iz Crne Gore, šest iz Hrvatske, tri iz Makedonije, jedna iz Slovenije, sedam iz Srbije, dok svedokinje sa Kosova nisu bile u mogućnosti da dođu u Andrevlje, ali one učestvuju na završnici u Sarajevu.
- *Praćenje/monitoring svedočenja* – učesnice su zamoljene da upisuju svoja zapažanja o svedočenju. (Da li je svedočenje bilo jasno? Da li svedočenja odražavaju iskustvo mnogih žena?)
- *Rasprava* – o svedočenjima/javnom nastupu, nakon svakog ciklusa svedočenja/vrste nasilja.
- *Utisak samih svedokinja o svom svedočenju* - Da li si zadovoljna svojim svedočenjem/javnim nastupom?

Zajednička analiza svedočenja/javnog nastupa je pokazala sledeće:

- *Demokratski, horizontalan karakter rada* - značaj stvaranja prostora u kojem žene-žrtve nasilja, postaju subjekti istorije ('Dajte da mi pišemo istoriju, mi smo izvori istine...')
- *Iskrenost, otvorenost svedokinja* – prihvatanje i uvažavanje komentara, ali to je često praćeno visokim nivoom očekivanja svedokinja od samih sebe, strahom da neće 'ispuniti očekivanja';
- *Svest o odgovornosti svedokinja* da reprezentuju iskustvo mnogih žena, a ne samo svoje individualno, što pomaže da se shvati širi kontekst (politički, etnički, socio-ekonomski, rodni) u kojem je počinjeno nasilje;
- *Svest i jasan stav o kontinuitetu nepravdi i nekažnjivosti na*

nivou država, ali i društva – nezadovoljstvo institucionalnim pravnim sistemom, potreba da se preko ŽS vrši pritisak na institucionalni pravni sistem; ozlojeđenost zbog ravnodušnosti šire društvene zajednice prema patnji žrtava, što ukazuje na snažnu potrebu svedokinja da njihovo individualno iskustvo postane deo kolektivnog društvenog pamćenja, kao preduslova za isceljenje, poverenje, pravedan mir;

- *Saosećanje, solidarnost i uzajamna podrška svedokinja* – stvaranje solidarne zajednice žena izvan i iznad etničkih i državnih granica i podela;
- *Odavanje priznanja hrabrom činu svedočenja* - ženskom heroizmu – borbi svedokinja da ponovo izgrade svoj život, da zadobiju poverenje i kroz učešće u ŽS;
- *Odavanje priznanja onim NVO* (pri čemu su posebno isticale doprinos ŽuC-a) koje su im kontinuirano pružale i pružaju podršku, a koje su u nedostatku institucionalne podrške pružale i pružaju ženama-žrtvama ratnog i postratnog nasilja jedino utočište i nadu u dostizanje pravde;
- *Odavanje priznanja anonimnim ljudima* - posebno pripadnicama/ima druge nacionalnosti koji su žrtvama pružali podršku bez obzira na rizik i posledice, što ukazuje na potrebu za izgradnjom drugačijih odnosa u društvu – saosećanja, dostojanstva, kulture ljudskih prava;
- *Svedokinje su takođe govorile o strahu od javnog nastupa*: posledicama svedočenja na članove porodice; ovo se posebno odnosi na žena iz Makedonije i Srbije, što svedoči o klimi rastućeg straha, odmazdi, nebezbednosti, ali i o potpunom nepriznavanju nepravdi i patnji i na nivou države i na nivou društva.⁴²

U procesu organizovanja ŽS, voditeljice su se suočavale sa mnoštvom problema (moralnih dilema, osećanja krivice), pre svega zbog izuzetno teških ekonomskih problema sa kojima se suočavaju svedo-

42 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Andrevlje, 20-22. mart 2015. (priređila Staša Z.)

kinje; voditeljice su se suočile kako sa bolom i traumama svedokinja tako i sa vlastitim neprerađenim i potisnutim traumama; stekle smo svest o tome da potrebe svedokinja prevazilaze mogućnosti nas i naših grupa, svest o vlastitoj krhkosti, potrebi rada na sebi da bismo mogle da pomognemo drugima, itd.⁴³

Razgovarale smo i o posledicama onoga što smo čule od svedokinja na telesni - zdravstveni integritet organizatorki i voditeljica procesa: Kakav uticaj je imalo na naše telo i mentalno zdravlje ono što smo čule od svedokinja na terenu?

Evo par iskaza organizatorki iz Hrvatske i Srbije: *“Imam pritisak, ne mogu da spavam“*; *„Shvatila sam da smo aktivistice same visoko traumatizirane. Potisnule smo sve osobne traume“*; *„Osećaja krivice ne mogu da rešim. Priče se umnožavaju i ja sam prošla kroz noćne more i završila sa neurodermatitisom...“*; *„Svaka od nas prolazi kroz brojne probleme. Sve mi osećamo krivicu“*.⁴⁴

Do završnog događaja u Sarajevu, nastavlja se rad sa potencijalnim svedokinjama na lokalnom, nacionalnom, regionalnom nivou, uz učešće organizatorki ŽS, feminističkih terapeutkinja, umetnica.

Angažovana umetnost i svedokinje – tokom celokupnog procesa organizovanja ŽS, učesnice su izrazile potrebu za učešćem u umetničko-aktivističkim inicijativama, uličnim akcijama, pozorišnim predstavama, projekciji angažovanih dokumentarnih filmova.

Umetničko-aktivističko osmišljavanje završnog događaja - zajednički rad umetnica, svedokinja, organizatorki/aktivistkinja potvrdio je vrednost društveno angažovane umetnosti, što se u ovom procesu ispoljava kao:

■■■■■■■■■■

43 Zajedničko promišljanje feminističkog pristupa pravdi u procesu organiziranja ŽS – Beograd, decembar 2013; Zagreb, januar 2014. i Kotor, maj 2014.

44 Ibid

● *Aktivistički participativni pristup umetnosti* - kreiranje umetničkih sadržaja u skladu sa potrebama i predlozima što šireg kruga učesnica u procesu, a pre svega svedokinja na ŽS; svedokinje kao subjekti umetničkih sadržaja su predložile čitav niz umetničkih intervencija, uz korišćenje artefakata koji čine vidljivim svakodnevno iskustvo žena, njihovu svakodnevnu borbu za obnavljanje pokidanih niti života, itd. Činjenica da je oko dvadeset svedokinja odlučilo da nastavi umetnički rad do završnog događaja, samostalno ili u manjim grupama, na ovim artefaktima, pokazuje značaj stvaranja prostora koji oslobađa i podstiče kreativne potencijale žena.

● *Kontinuitet zajedničkog rada svedokinja, aktivistkinja, umetničkih kolektiva* - valja napomenuti da umetnički kolektivi (Dah teatar, Act Women, Škart, Art klinika), koji imaju visok profesionalni nivo i međunarodni ugled, sa Ženama u crnom rade kontinuirano na umetničkoj dimenziji u suočavanju s prošlošću, da zajedno činimo vidljivim pitanja koja su proglašena nevidljivim i „nepostojećim” – pitanja odgovornosti za zločine počinjene u naše ime, ali i otpor žena svim vidovima nepravdi i tokom rata i nakon rata. Takođe je značajno da se celokupni rad umetničkih kolektiva zasniva na volonterskoj bazi.⁴⁵

Oblici nasilja o kojima su svedočile žene tokom procesa organizovanja Ženskog suda

Svedočenja žena ukazuju da su najčešći oblici nasilja, po učestalosti sledeći:

45 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Andrevlje, mart 2015. (priređila Staša Z.)

Nasilje na etničkoj osnovi

Ovde se radi o svedočenjima žena tokom procesa organizovanja Ženskog suda od 2011. do kraja 2014. (seminari, feministički diskusioni kružoci, regionalni susreti potencijalnih svedokinja za ŽS i sl.). U ovom delu je fokus na etničkom nasilju, s tim da su žene prvenstveno svedočile o etničkom nasilju tokom rata, što potvrđuje visok stepen neprevaziđenih trauma iz tog perioda. Nažalost, nasilje etničkog tipa, isprepletено sa militarističkim /rodnim / ekonomskim nasiljem produženo je i u tzv. mirnodopskom periodu.

Ratni zločini – masovno ubijanje civila, nečovečno postupanje, odvođenje u logore, mučenja zbog etničke pripadnosti

„Bratunac je već bio zauzet. Trebalo je ići po potvrdu da se možemo slobodno kretati po gradu. To je kod nas bio treći dana Bajrama, aprila '92. Ko god je ostao, ubijen je. U mojoj ulici nema više muške glave. Ostaju samo žene i deca. Sve je pobijeno.“ (svedokinja iz Bratunca, BiH)

„Nismo znali kuda nas vode... ništa se nije čulo, ni djeca nisu plakala. Mi smo već bili mrtvi. Iz cijelog sela za samo jedan dan stradalo je 700 ljudi...“ (svedokinja iz Đulića, BiH);

„U Prijedoru je bila klaonica, logori smrti su bili: Omarska, Keraterm, Trnopolje... u logore su strpali pola grada. Morali smo da stavimo bijele trake na kuće i na ruke da bi se znalo da smo muslimani.“ (svedokinja iz Prijedora/Bihaća);

„Nas su rasporedili po kućama gdje su nas čuvali vojnici-zločinci. Srpska vojska svakodnevno pored kuće nailazi i pucaju... jednog dana su sve radno sposobne pohvatale četničke horde i strpali nas u jednu kuću. Sve bošnjačke kuće u Foči su bile i zatvori i mjesta zlostavljanja, premlaćivanja...“ (svedokinja iz Foče, BiH);

“Taj dan 12. mart 1993. ne mogu nikad zaboraviti. Kada se desio taj krvavi juli 1995. došla sam u Tuzlu sa svoja dva sina. Izgubila sam 22 člana svoje porodice. Mi smo smetali samo zato što smo bili muslimani, drugog imena i prezimena...” (svedokinja iz Srebrenice, BiH)

“Dana 26. marta 1999. u 5 ujutru opkolili su nas srpski policajci... Tu smo bili svi meštani sela Velika Kruša, opština Orahovac. Bili smo svi zajedno, muškarci i žene i deca. To raseljenje je trajalo do 11 sati ujutru dok su počele pešadijske snage da pale kuće u selu (...). Do granice su nas policajci i paramilitarci maltretirali, tražili novac, tukli nas... Jedva smo stigli živi i zdravi u Albaniju. U Albaniji smo ostali tri meseca dok je završeno bombardovanje. Za muža nisam znala ništa. Kad sam se vratila iz Albanije, čula sam da je moj muž ubijen, ni do dan danas ne znam ko je to učinio, gde se nalazi njegovo telo, da li je uopste živ ili mrtav.” (svedokinja iz Velike Kruše, Kosovo)

Mešovite porodice/brakovi/zajednice – mete izгона, isključivanja iz zajednice zbog “drugosti” - nasilje nad pripadnicama mešovite etničke pripadnosti

„Rođena sam u Hrvatskoj i Hrvatica sam po nacionalnosti. Muž mi je Srbin i živjeli smo u Zadru. Muž mi je mobilisan 1991. godine u srpsku vojsku, a kćerka od četiri godine i ja smo ostale same u stanu u Zadru. Komšije su bile i Hrvati i Srbi, imala sam strah i od jednih i od drugih. Zbog mješovitog braka jako sam se plašila za život kćerkin i moj...” (svedokinja je prognanica iz Hrvatske u Srbiji)

“Ja sam Hrvatica, moj muž je pravoslavac. Mog muža su zarobili njegovi jer nije htio ići ni na jednu stranu, nije mogao pucati ni na jedne ni na druge.” (svedokinja iz Osijeka, Hrvatska)

“Rođena sam u Sloveniji. Ja sam jedna od 25.600 izbrisanih lica. Pošto nismo podnijeli zahtev za slovenačko državljanstvo, nama su 1992. godine oduzeli stalni boravak. Izbrisali su nas. U jednom danu smo postali niko i ništa. Mene je bilo strah razgovarati sa bilo

kim. Bilo je gadno živjeti u strahu bez dokumenata, bez prava. Bila je tišina i nismo nikome pričali šta se dešava.” (svedokinja iz Ptuja, Slovenija)

„Majka mi je Srпкиnja, otac Hrvat... istjerali su me brzo iz stana, istjerali su nas u zimskom periodu, sa šlogiranim ocem. Majka mi je umrla, ostala sam u tom stanu sa šlogiranim ocem i muža su mi prisilno mobilisali. Bio je i on iz miješanog braka kao i ja, nije htio da ide u vojsku i naravno morao je da ode. I bez obzira što je bio u srpskoj vojsci, ipak su nas istjerali.” (svedokinja iz Banja Luke, BiH)

”Susjedi mi nisu nazivali dobar dan. I potpuno su me ignorisali...” (svedokinja se iz Beograda preselila u Zagreb)

Pretnje životom zbog etničke pripadnosti, višestruka diskriminacija - na rodnoj, etničkoj i ekonomskoj osnovi

„Dobijala sam preko telefona pretnje i hteli su da me ubiju, terali su me u Mađarsku... Nama manjinama u Vojvodini je bilo jako teško, jer pretnje koje smo trpeli jesu bile oblik etničkog čišćenja. Mnogi ljudi su otišli.“ (svedokinja iz Bečeja, Vojvodina/Srbija).

“Sjećam se jedne žene koja je otišla u policijsku stanicu izvaditi dokumenta i tamo je slučajno rekla hleb (srpski jezik, prim. prir.) pa je morala bježati odande, jer joj je prijetila opasnost da će je tamo linčovati.” (svedokinja iz Splita, Hrvatska)

“Ja sam zbog svoje nacije, srpske, morala da napustim svoj dom... Mi smo živjeli u Zagrebu gdje nije bilo rata. Uniformisane zenge su nam probili vrata cipelom, oružjem... Otišli smo, pa se vratili za dva dana. A na vratima stoji da mi ne možemo da uđemo. Rekli su nam da možemo da biramo gdje ćemo da idemo, da Hrvatska za nas više ne postoji. Krenuli smo u izbeglištvo, što u Bosnu što u Srbiju”. (svedokinja iz Hrvatske)

Isterivanja s posla, maltretiranja zbog manjinske etničke pripadnosti

“Bila sam izbačena s posla u Beogradu jer sam hrvatske nacionalnosti, novine iz Zagreba za koje sam radila u Beogradu dale su mi otkaz jer sam ‘Srpkinja’”. (svedokinja iz Beograda)

“Početkom devedesetih počinju svi moji problemi. Kako smo ja i muž bili muslimani, počeli smo doživljavati razna poniženja, uvrede i prijetnje. Sve je bilo u znaku rata i odbrane srpstva. Ubrzo smo mi oboje dobili otkaz kao tehnološki višak. A sve je to bio uvod u upropašćavanje firme kako bi se privatizovala.” (radnica iz Pljevalja, Crna Gora)

„Ostala sam bez posla u Poliesteru. Izgubila sam posao zato što se zovem i prezivam ovako. Moje kolege sa posla, pravoslavne veroispovesti su dobili presudu (tužbe zbog kršenja radnih prava), a mi muslimani ništa...” (radnica iz Priboja, Srbija)

“Svi su znali da mi je otac Hrvat, da mi je majka Srpkinja, da sam došla iz Beograda. Znali su sve detalje o mom preseljenju u Zagreb. Dobila sam otkaz kao kustosica muzeja u Zagrebu.” (svedokinja iz Zagreba)

“Kada sam počela da radim kao radnica u tvornici Kamensko, nije bila važna nacionalnost. To je bilo u početku, a onda mi je pisalo ‘Srpkinja’. Ja sam radila isti posao kao i druge kolegice, ali je njima povećavalo broj bodova, a meni je smanjivalo. Rekli su mi da je moj rad vrijedan kao jedne ‘Ciganke’. Morala sam raditi šesnaest sati dnevno, a bila sam samohrana majka. Moja su djeca, ostajala sama...” (svedokinja iz Zagreba, Hrvatska)

“Taj 1. april 1993. je bio ključni događaj za deo radnika muslimanske nacionalnosti. Tog dana smo morali da se deklariramo ko smo... Bili smo na neplaćenom odsustvu, sve dok direktoru nije palo na pamet da nas pozove, a to je bilo sedam dana posle otmice u Štrpcima

(27. 2. 1993. na tom mestu oteto je iz voza Beograd-Bar 19 putnika muslimanske nacionalnosti a potom su ubijeni). Otišla sam pred fabriku i tu smo morali prvi put da se mi nacionalno odvojimo. Stajali smo nas 200 ljudi, svi prolaze, mi ne možemo ući u fabriku, u kojoj sam provela ceo život. Neki su nam rekli da smo rulja koja neće da radi. To je bio aparthejd. Bila je to tišina smrti. Kao da se nikada nismo sreli. Svi smo dobili otkaz...” (svedokinja iz Priboja na Limu, Srbija)

Nasilje na granici zbog etničke pripadnosti: *“Krajem te godine on, kćerka i ja krećemo za Srbiju. Dolazimo na prelaz Raču, na kom piše ‘Nesprskom stanovništvu zabranjen ulaz u Republiku Srbiju’. To znači da moj suprug prelazi granicu, a ja se vraćam nazad...” (svedokinja je prognanica iz Hrvatske u Srbiji)*

Rasna diskriminacija prema romskom stanovništvu:

“Jednog dana 2009. godine čula sam galamu, vrisak i plač. Videla sam buldožere i bagere. Gradonačelnik Beograda Dragan Đilas je naredio policiji da ruše romske barake. Oni su to romsko naselje rušili zbog puta za Univerzijadu. Tada su oni tu stavili policiju i pse i ogradili su nas, da se ne vidimo. Romi su znali da su ostali na ulici. Bilo im je zabranjeno da izađu u grad. Nisu mogli da rade. Ja sam tada odlučila da moram da se borim. Ja sam sama i ako me ubiju ubiće me jednom. Bacila sam svoj strah i krenula dalje.” (svedokinja iz Beograda)⁴⁶

Militarističko nasilje: Svedočenja su pokazala svu isprepletenost i međuzavisnost oblika nasilja/nepравdi koji sobom nosi militarizam. Kao i etničko, i militarističko nasilje je nužno povezano sa rodnim, etničkim, klasnim, političkim nasiljem.

Po svedočenjima žena militarističko nasilje se ispoljavalo kao **rat protiv civilnog stanovništva**, pri čemu su svedokinje (BiH, Hrva-

46 Iz izveštaja i svedočenja o etničkom nasilju priredila je Radna grupa ŽuC-a, za sastanak ekspertkinja, Radmilovac, 13-15. februar 2015. Radna grupa u sastavu: Ivana Vitas, Marija Perković i Staša Zajović

tska, Kosovo) najviše govore o srpskim oružanim formacijama kao počiniteljima zlodela, o čemu je bilo reči i u svedočenjima o etničkom nasilju.

Žene iz svih krajeva Srbije, ali i iz drugih država, su svedočile o raspostranjenoj praksi oružanih snaga, regularnih i paravojnih – davanja opijata muškarcima na ratištu. *“Tamo, na ratištu su dobijali i drogu, i piće i lekove. Samo su im davali drogu. Mnogo je mrtvih došlo sa Kosova koji su izgubili živote jer su bili u pijanom stanju. Niko o njima nije brinuo.”* (svedokinja iz Leskovca, Srbija)

Žene su svedočile i o nasilju učesnika rata, o posledicama PTSP sindroma, time su nisu bavile institucije, već isključivo srodnice mobilisanih: *“Moj brat je počeo da se drogira. Tri godine posle rata smo ja i moja sestra, a ne institucije, prolazili kroz to...”* (svedokinja iz Tetova, Makedonija)

Žene su svedočile o **nastavku rata drugačijim sredstvima**, ponižavanju, krajnjem siromaštvu nakon okončanja ratnih dejstava: *„Ne puca se, ali i dalje ima maltretiranja. I patnja, patnja za najmilijima, nema zaposlenja, nema povratka, nema doma, i druga stalna maltretiranja i svakodnevna ponižavanja...”* (Srebreničanka, živi u Tuzli, BiH)

U ovom delu najviše ćemo se baviti **prisilnom mobilizacijom** - prisilnim odvođenjem muškaraca za rat, a pre svega posledicama po žene-srodnice mobilisanih. Naime, ni nacionalne ni međunarodne institucije pravde ne priznaju zločin prisilne mobilizacije, što svedokinje smatraju krajnje nepravednim i neopravdanim, zalažući se za obavezno uključivanje ovog nepriznatog, prećutanog, potisnutog zločina prisilne mobilizacije, kao jedno od važnih pitanja Ženskog suda.⁴⁷

47 Od početka rata do danas, u Srbiji se nikad nije saznalo za broj prisilno mobilisanih muškaraca; nikad se nije saznalo o broju dezertera i begunaca sa ratišta – nezvanični brojevi se kreću od 380 000 do pola miliona; nikad se nije saznalo o broju muškaraca koji su pobjegli u inostranstvo da ne bi otišli u rat – računa se da taj broj dostiže pola miliona, ali to nije pouzdano; vojne i civilne vlasti su odbijale i dalje odbijaju

Prisilna mobilizacija - praksa u svim državama bivše Jugoslavije:

Bosna i Hercegovina: *„Bilo je prisilno mobilisanih u svim državama nastalim iz bivše Jugoslavije. Mog muža su pokušali da prisilno mobilišu u Tuzli, pa je onda pobjegao u Hrvatsku. Kada je tamo počela Oluja, trebao je da bude ponovo nasilno mobilisan, pa je pobjegao u Mađarsku. Moj zet, ćerkin muž, je bio prisilno mobilisan. Njegova pogibija je odraz prisilne mobilizacije. Ostalo im je dijete od godinu i po dana. U svim tim našim državama je bila prisilna mobilizacija. Niko nije htio da ide nekog ubijati i s nekim da ratuje, ali je morao jer ga je neko natjerao...“* (svedokinja iz Tuzle)

Crna Gora: *„Bilo je jako velikog mobilisanja. Imali ste utisak da je Crna Gora cijela otišla u rat, ljudi su bili lovljeni i progonjeni, ali je dobar dio Crne Gore odbijao da ode u rat i bacali su oružje. Ja sam bila u onoj grupi ljudi u Baru koja je pomagala svim muškarcima koji su htjeli da se sklone i sakriju...“* (svedokinja iz Bara)

Hrvatska: *„U Hrvatskoj je prisilna mobilizacija bila vid etničkog čišćenja: „Jednog jutra (18. 8. 1992) došli su uniformirani i odveli mi brata sa radnog mjesta. Brat nikome ništa nije napravio. To mu se dogodilo samo zato što je Srbin...“* (svedokinja iz Novigrada); *progon žena zbog muževa pripadnika JNA: “Te nesretne 1991. godine samo zato što je moj suprug bio vojno lice, uniformisane zenge su nam probili vrata... Bilo je pretraživanje da li imamo oružje jer je moj muž bio vojno lice.“* (svedokinja iz Zagreba i drugih krajeva)

Makedonija: *„Nama su doneli kontigente oružja u selo. Stigao je kontigent gde je bilo puno pušaka i svega i svačega i to se delilo po kućama. Oni su nam to dali na silu, jer mi to nismo hteli da uzmemo. Dolazili su i popisivali nas... Mi smo to morali da uzmemo. Na taj način su nas uveli u rat.“* (Svedokinja iz Tetova)

objavljivanje podataka o ovim zločinim zato što se to smatralo (i smatra se i dalje) vojnom tajnom. (Staša Zajović, iz pripremnog materijala o militarističkom nasilju, za sastanak ekspertkinja za ŽS, februar 2015)

Prisilna mobilizacija u Srbiji – o tome su žene najviše svedočile, a nasilje se ispoljavalo na mnoštvo načina:

Nepriznati ratni zločin prisilne mobilizacije/odvođenja muških srodnika u rat - („*Tu nema hoćeš- nećeš, ili u zatvor ili na ratište, nisu imali izbora...*“ (svedokinje iz cele Srbije)

Prisilna mobilizacija muškaraca pripadnika manjinskih grupa u Srbiji kao što su Hrvati (Sombor, Novi Sad, Vrbas), Mađari (Trešnjevac), Romi (Mladenovac), Rusini (Kucura): „*Ja imam dva sina. Jedan je bio u vojsci a drugi je dobio poziv da bude rezervista. Više puta sam išla na ulicu i protestovala. Dobjihala sam preko telefona pretnje i hteli su da me ubiju, terali su me u Mađarsku.*“ (svedokinja iz Bečeja)

Prisilna mobilizacija muškaraca drugačijeg (i javno deklarisanog) političkog opredeljenja: mnogi antiratni aktivisti, posebno u manjim mestima, bili su meta stalnih progona i maltretiranja od strane vojnih vlasti.

Prisilna mobilizacija muškaraca sa statusom izbeglica u Srbiji: „*Arkanove trupe su sakupljale ljude koji su došli iz Krajine i vraćali ih na ratište. Muž nije izlazio iz kuće punih šest meseci...*“ (prognanica iz Hrvatske, živi u Srbiji)

Prisilno mobilisani muški srodnici – topovsko meso u osvajačkim ratovima oružanih snaga, pre svega JNA: „*Sin mi je imao 17 godina kad je pozvan da služi vojni rok. Bio je maloletan. Pola vojnog roka je proveo u drugoj državi i ne znam da li je bio terorista... jer je bio pripadnik JNA.*“ (svedokinja iz Novog Bečeja, Vojvodina)

Militarističko nasilje u mirnodopskom periodu - ubijanje vojnika na odsluženju vojnog roka u kasarnama u Srbiji, o čemu su svedočile majke ubijenih vojnika: „*Moj sin je ubijen u*

miru, na redovnom vojnom roku u Topčideru. Dvojica vojnika je ubijeno u kasarni u Topčideru, ubica još nije otkriven. Ne znam zašto su ih ubili? Videli su nešto što nisu trebali da vide? Oni (Dragan Jakovljević i Dražen Milovanović) su bili zatvoreni u vojnom sudu tri dana pre ubistva.” (Svedokinja iz Bele Reke, Srbija)⁴⁸

Vojno nasilje nad ženama i celom porodicom: „*Oba sina su mi mobilisali u rat, od kojih je jedan bio maloletan...*“ (svedokinje iz cele Srbije); najveći teret su podnele žene koje su skrivale svoje sinova da ne idu u rat, išle na ratište da traže svoje srodnike (svedokinje iz cele Srbije).

Represija nad ženama, maltretiranje žena - uskraćivanje informacija od strane vojnih vlasti, psihološko nasilje – pozivi noću sa pitanjem „Imate li sina vojnika“ (svedokinje iz cele Srbije); „*Žene čija su deca bila mobilisana non-stop su jurile po gradu od vojnog odseka do vojnog odseka zbog informacija. Niko ništa nije javljao, nije bilo informacija o poginulima...*“ (svedokinje iz raznih krajeva Srbije); žene su svedočile i o pretnjama hapšenjem jer su se bunile protiv odvođenja sinova u rat (svedokinje u skoro svim delovima Srbije).

Otpor žena prisilnoj mobilizaciji – Svedočenja su pokazala brojne oblike individualnog i organizovanog otpora u raznim delovima zemlje. Zbog medijske blokade tokom rata ženski otpor nije bio vidljiv a nakon prestanka ratnih sukoba ovaj zločin, ali nažalost i otpor tom zločinu je i dalje nevidljiv, prećutan, zaboravljen. Ve-

48 5. oktobra 2004. godine ubijeni su vojnici Dragan Jakovljević i Dražen Milovanović u vojnom objektu 'Karaš', kasarne u Topčideru (5. oktobar 2004). Gardisti su ubijeni u kasarni pod nerazjašnjenim okolnostima, a osnovano se sumnja da su ubijeni jer su u kasarni videli Ratka Mladića, optuženika pred Haškim tribunalom, između ostalog za genocid u Srebrenici. I pored odluke Ustavnog suda, najviše sudske instance u Srbiji, kojom se Višem tužilaštvu i Višem sudu u Beogradu nalaže ubrzavanje procesa istrage, postupak je još uvek u predkrivičnoj fazi.

oma je važno što su svedokinje iz drugih zemalja kazale da uopšte nisu bile upoznate sa razmerama zločina prisilne mobilizacije u Srbiji, a još manje sa otporom žena. To je u dobroj meri uticalo ne samo na menjanje uvreženih stavova o etničkoj i političkoj homogenizaciji većinskog stanovništva u Srbiji, već je pre svega doprinelo međusobnom zbližavanju, empatiji, ukidanju hijerarhije patnji među ženama raznih etničkih, državnih pripadnosti: *“Sada mi je mnogo lakše da jedna majka iz Srbije govori otvoreno. Mi smo žrtve, ali ja ne krivim ni vašeg sina ni vašeg muža. Bili su natjerani, toga je bilo i u BiH.”* (svedokinja iz Tuzle, BiH); *„Nisam znala da su majke u Srbiji protestovale da im se deca vrate sa ratišta.“* (svedokinja iz Sarajeva)

Karakteristične izjave svedokinja iz Srbije:

„Mi smo odlučili da se borimo. Sa svojom decom sam se dogovorila da prevarimo državu i da ne poštujemo zakon. Mi smo svesno ušli u laži, svesno smo sve lagali, nisam htela da deca idu u rat.“ (svedokinja iz Kruševca)

„Žene su tražile informacije o svojoj deci, da vide gde su i kako su. Okupljanja su počela spontano, a posle su bili masovni protesti i demonstracije.“ (svedokinja iz Kruševca)

„U međuvremenu je poziv došao i mom mužu. Ja sam mu rekla da ima pravo da se oslobodi, jer je mobilisan njegov rođeni brat. Onda je on rekao ne, ali sam ja rekla, e sada više od našeg braka nema ništa...“ (svedokinja iz Leskovca)

“Zahtevala sam da se vojska vrati sa ratišta, ja ostadoh sa desetak žena u Skupštini još jednu noć i još jedan dan... Ovaj upad majki u Skupštinu Srbije (2. jul 1991) je predstavljao spontanu i snažnu reakciju žena protiv rata, a mnoge majke, među kojima i ja, aktivno su se priključile antiratnom pokretu.” (svedokinja iz Beograda)

“Plašio se da će ga poslati u zatvor. Ja sam rekla da je to bolje, svakog dana ću odlaziti u posetu i nosiću mu hranu. Mojoj deci ću moći da kažem da je njihov tata u zatvoru, jer nije hteo da puca na druge ljude... Otišao je da se javi sa objašnjenjem da ima hendikepirano dete, razdužio se.” (svedokinja iz Kraljeva).

Posledice prisilnih mobilizacija (zdravstvene, psihološke, emotivne, ekonomske, socijalne, političke) na prisilno mobilisane muškarce su **duboke traume** (većina svedočenja govori o njihovom ćutanju o iskustvima sa ratišta). Između ostalih, posebno su zapažene zdravstvene, pre svega psihičke posledice na muškarce-žrtve prisilne mobilizacije: „*Vratio se kao drugi čovek...*“ najčešći je iskaz svedokinja. Sem toga, najveći broj prisilno mobilisanih suočio se sa gubitkom posla nakon povratka sa fronta, smanjenjem radnih sposobnosti, invaliditetom i rastućom nezaposlenošću i nalazi se u teškom ekonomskom položaju. Sa svim ovim problemima, posebno sa drastičnim rastom nasilja mobilisanih muškaraca nakon povratka sa ratišta, suočavale su se žene u svim delovima Srbije.

Posledice po srodnicu mobilisanih – budući da je ovo jako malo poznato, skoro nevidljivo, svedočenja žena su obelodanila dramatične činjenice:

Srodnicu prisilno mobilisanih muškaraca su podnele, a i dalje podnose ogroman teret i posledice ovog zločina: od psihološko-emotivnih trauma, političkih (stigmatizacije na nivou države i društva bilo zbog stalnog straha od prisilne mobilizacije, skrivanja srodnika, ili istovremeno; najveći broj svedokinja-srodnica su imale zdravstvene posledice usled stresnih uslova (neznanja gde su im muški srodnici, straha od hapšenja njihovih muških srodnika i sl.).

Zdravstvene posledice na srodnicu i decu prisilno mobilisanih: srodnicu prisilno mobilisanih muškaraca su se razbolele – najčešće od kancera... (u celoj Srbiji):

„Nisam spavala nisam jela, nisam pila. Onda sam saznala da sam dobila karcinom dojke... Moje iskustvo je nešto gde se sve sabilo – vojska, rat, karcinom...“ (svedokinja iz Vojvodine)

„Onda dolazi moja bolest. Od stresa dobijam tumor dojke...“ (svedokinja iz Kruševca)

„Jedna od posledica je što sam ja 1996. godine rodila treće dete, rođeno je sa nekim deformacijama. Ja sam se raspitivala kako je došlo do toga. To je mnogo retka dijagnoza, ali sam saznala da je u julu te godine rođeno više dece sa tim deformitetom nego tokom cele godine. Očevi te dece su bili u ratu...“ (svedokinja iz Kraljeva)

Politička represija – premda se radi o široko rasprostranjenom zločinu i pored kontinuiranih napora, nismo uspele da podstaknemo širok krug žena da svedoče o prisilnoj mobilizaciji u Srbiji. Bilo je očigledno da se žene plaše da govore o zločinu prisilne mobilizacije iz više razloga: zbog aktuelne političke situacije – klime straha, cenzure i autocenzure; zbog straha od odmazde države, ali i sveprisutne militarističko-nacionalističke kulture, falsifikuju se činjenice. Mnoge žene su to iskazale na sledeći način:

„Žene se plaše da bilo šta kažu o onome što su njihovi muškarci tamo radili - to je zavet ćutanja...“ (svedokinja, Vlasotince)

„Žene ne smeju da pričaju, žene se plaše osude okoline, žene neće da svedoče jer ih to vraća u period patnji a od dolaska sadašnjih vlasti (maj 2012, plaše se da će izgubiti posao ako pričaju o zločinima“ (svedokinja iz Leskovca)

„Moj sin nije pričao i neće ni da priča o svom ratnom iskustvu...“ (svedokinja iz Leskovca)

„Počela sam da ćutim posle ovih poslednjih izbora (mart 2014), prepadnuta sam procentom glasača koji su glasali za Vučića/SNS. Do

sada nisam imala strah da govorim, ali sad se jako plašim posledica koje bi moje svedočenje imalo po moju decu...“ (svedokinja iz Kraljeva)

„Dok sam prikupljala priče o prisilnoj mobilizaciji muškaraca, žene sa kojima sam razgovarala govorile su da to ne smeju da znaju njihovi muževi ili braća, jer bi se suočile sa posledicama. Nijedna žena nije ispričala ceo događaj sa ratišta - šta se dogodilo muževima, braći, sinovima, jer im nisu ni dali detaljne informacije o tome. Žene su se plašile da će imati posledice i one i njihova deca ako priča bude publikovana. Bojale su se da ne ostanu bez posla ili da se neće ponovo zaposliti...“ (aktivistkinja iz Leskovca)

„Sada, posle petnaest godina, mi smo u situaciji da se navodno vlast promenila, a ustvari je došla ona ista vlast kao u vreme našeg stradanja.“ (svedokinja iz Beograda)

Slična situacija je i u Crnoj Gori *„Svi oni koji su nasilje sprovodili i dalje su tu. Kontekst je gori od onoga što je bio. Moje dijete se nikada neće zaposliti, kao što se nikad nisam ni ja zaposlila. Iste su političke elite na vlasti.“ (svedokinja/aktivistkinja iz Pljevalja).⁴⁹*

U zajedničkoj analizi svedočenja o *svim vidovima nasilja, posebno o militarističkom nasilju/nepravdi/zlodelu, svedokinje smatraju da su odgovorne države/institucije, nacionalistička politika svih država, a pre svega srpskog režima; sve oružane formacije, a pre svega JNA, MUP, paravojske (premda su sve učesnice saglasne da su delovale pod okriljem regularnih oružanih snaga).*⁵⁰

Seksualno nasilje o kojem su svedočile potencijalne svedokinje (iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske) tokom procesa organizovanja ŽS, uglavnom se odnosi na period rata. Žene su svedočile o seksualnim zločinima (silovanju, seksualnom ropstvu, prisilnoj trudnoći).

49 Iz izveštaja o militarističkom nasilju priredila je Staša Zajović za sastanak ekspertkinja, Radmilovac, 13-15. februar 2015)

50 Regionalni sastanak potencijalnih svedokinja, Tivat, novembar 2014; priredila S. Zajović

Seksualne zločine su vršili pripadnici svih oružanih formacija, s tim da su svedokinje najčešće pominjale srpske oružane formacije. Žene su silovane zbog svoje nacionalne, religijske pripadnosti ili jednostavno zato što su žene; najčešće iz oba razloga:

„Četnici su upali, odveli su je голу. I svih njih sedamnaest. Ona je posle ‘služila’ vojsku, sa njom su radili šta su htjeli... Mi smo u međuvremenu sišli u Srebrenicu, sve okolo je bilo popaljeno. Te moje rodice su pričale šta su oni sve njima radili i šta rade sa mojom jetrvom. Ona se ubila, a dvije su otišle za Ameriku. Nikada više nisu došle.“ (svedokinja iz Srebrenice, BiH)

“Onda prozivaju mene i dvije djevojke, odvođe nas u Bratunac u jednu napuštenu kuću. Tu noć smo silovane. Odvođene smo u posebne prostorije. Tu noć me silovao jedan vojnik dok su te dvije djevojke silovala ta dvojica. Sutradan oni odlaze, dolazi jedan da nas čuva. Pada noć, upada grupa vojnika, njih dosta znam, to su bile moje komšije. Kupe nas i vode nas i dijele po sobama i tu nas siluju, više vojnika cijelu noć.” (svedokinja iz istočne BiH)

“Mene su vojnici uhvatili iza kuće... Prijetili su mi da će mi odsjeći ruke... tu su se redali na meni. Svaki dan po dvojica-trojica... Pitala sam zašto mi to rade, šta mi to rade? Onda su oni rekli da sam ja ‘ustaša’. Tukli su me između silovanja, po leđima košuljama napunjenim pijeskom, imala sam vaši. Ni dan danas tu prljavštinu ne mogu oprati sa sebe. Prljavština će ostati.” (svedokinja iz Hrvatske)

“U prvom logoru sam bila mjesec dana. Doživjela sam razna mučenja, uključujući i seksualno nasilje. Bila sam u logoru koji nije bio registrovan. To su bili napušteni logori. Oslobodio me je UNPROFOR. Odveli su nas na Bjelašnicu gdje smo ostali do kraja osmog mjeseca 1993. godine. Tada su nas ponovo zarobili. Tu sam mučena na razne načine od strane vojnika armije BiH.” (svedokinja iz Tuzle, BiH)

„Reći ću vam da sam zarobljena kao dijete od 13 godina i u logoru sam provela tri godine.

Iz logora me je izbavio i spasio jedan Srbin - vojnik, odveo me svojoj kući i sa njim imam sina. Nakon šest godina sam došla na slobodnu teritoriju i vidjela svoje roditelje prvi put. Preživjela sam višestruka silovanja... Prvi put sam silovana kada sam imala 13 godina.“ (svedokinja iz Vareša, BiH)

Svedokinje su govorile i o stigmatizaciji žena koje su preživjele ratni zločin silovanja, o medijskoj zloupotrebi. Međutim, žene su svedočile i o otporu, pre svega kroz aktivizam, osnaživanje u ženskim grupama, profesionalno usavršavanje, stvaranje prostora za svedočenje, pomoć prijateljica, zahtevima za kažnjavanje počinitelaca...⁵¹

Ekonomsko nasilje se pojavljuje takoreći u svim svedočenjima žena o ratnom i postratnom nasilju: o namernom guranju preduzeća u stečaj, sumnjivim privatizacijama, otuđivanju društvenog bogatstva, bogaćenjima onih koji su imali monopole nad privatizacijama, pravnom nasilju institucija sistema u oblasti radnih prava, ukidanju socijalnih prava. Žene su procentualno najveće žrtve ekonomskog nasilja.

Svedokinje su govorile o ekonomskom nasilju u ratnom periodu:

Ekonomskoj represiji zbog etničke pripadnosti (isterivanju s posla, već je bilo reći u delu o etničkom nasilju, a o tome su svedočile žene iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore).

Ekonomskoj represiji zbog otpora režimu najviše su svedočile žene iz Crne Gore i Srbije: *“Ja sam žrtva režima S. Miloševića jer deset godina i šest meseci nisam imala nikakva primanja...”* (svedokinja iz Vojvodine); *„I danas tvrdim da je jedini razlog zbog koga sam izgubila posao to što je moj otac vrlo javno iznosio svoje antiratne sta-*

51 Iz izveštaja o seksualnom nasilju, koji je priredio Miloš Urošević za sastanak ekspertkinja, Radmilovac, 13-15. februar 2015.

bove a ja sam ga podržavala.“ (svedokinja iz Pljevalja, Crna Gora) Takođe su svedočile o **ekonomskom nasilju nad prognanicima, siromašnima**, organizovanom i sistematskom urušavanju fabrika, preduzeća, drastičnom smanjenju ličnog dohotka (LD) radnica i radnika, neuplaćivanju doprinosa u državne kase, uplaćivanju doprinosa samo po osnovu minimalnog ličnog dohotka što je uticalo na kasniji iznos penzija. Ukratko, svedočile su o *direktnoj povezanosti ratne ekonomije i siromaštva*.

Ipak, najveći deo svedočenja žena odnosio se na poratni period, na **proces privatizacije kao zločin nad ženama**: rad na crno, bez ikakvog prijavljivanja, prekovremeni, neplaćeni rad, rad bez prava na odmor, na pauzu, onemogućavanje ostvarivanja prava na porodijsko, seksualne ucene i uznemiravanja na poslu, manja plata za žensku radnu snagu, nemogućnost zapošljavanja žena starijih od 45 godina, nemogućnost zapošljavanja mladih osoba.

Ukratko, žene su svedočile o ukidanju elementarnih radnih prava, o životu u **stalnoj ekonomskoj oskudici**, uskraćenosti, stalnoj pretnji siromaštvom, životu u permanentnom strahu:

„Punih 10 godina nisu uplaćivani porezi i doprinosi...” (žena iz Nikšića, C. Gora)

“Tražila sam pravo na materinstvo, pravo na porodijsko odsustvo. Rekao mi je poslodavac u javnoj zdravstvenoj ustanovi, gdje sam radila, postavio je ultimatum: ili ćeš na posao ili ćeš dobiti otkaz. Između posla i djeteta, ja sam izabrala da budem sa djetetom. I od 2004. godine, do danas 2013. godina, moje suđenje sa tom ustanovom traje. I sada je slučaj u Strazburu protiv države Crne Gore.” (žena iz Nikšića)

“Imam 9 godina radnog staža, 50 godina, šraf u nozi, višak od 60 kilograma, anginu pectoris i astmu. Nikada nisam bila stalno zaposlena...” (žena iz Zrenjanina, Srbija)

„Do 1993. godine sam radila u Prvom partizanu. Od tada sam promenila bar deset poslova, ni na jednom nisam bila prijavljena, i uvek sa minimalnom platom.“ (žena iz Užica, Srbija)

„Jednom smo radili po 12 sati, cela tri meseca, nisu nam dali da pričamo. Isključili su nam muziku. (...) Nama se vezuju crvene trake kada imamo menstruaciju da bi se znalo koliko ćemo puta u wc, ili moraš imati potvrdu od lekara da imaš problema da bi mogla ići više od dva puta u wc.“ (žena iz Zrenjanina)

“Kad prime mladu ženu na posao, on hoće sa njom i da spava. One su primorane da spavaju sa poslodavcima da bi dobile posao. To se mora čuti...” (Srebreničanka, živi u Živinicama, BiH)

„Na radnom mjestu sam morala da trpim razne uvrede i nepristojne ponude, a ako bih se nekom žalila, rekli bi da sam kriva. Zato sam skoro cijeli život ćutala, ali više neću.“ (radnica iz Pljevalja, C. Gora).

Žene su govorile i o organizovanom otporu i sindikalnom organizovanju: „Ja sam se samo borila za svoja prava. I zamjeram mnogo ljudima što nisu podržali sve ovo što je trebalo da se odradi. A što se mene tiče, mislim da sam ispravno postupala.“ (radnica Lenke, Bijelo Polje, C. Gora); “To je bilo 2009. godine, 15. februara, odlučile smo se na štrajk gladu. Bilo nas je preko 70 u štrajku...” (radnica iz Nikšića); „Sindikalna sekcija žena pri udruženju Ravnopravnost bori se protiv sve većeg izrabljivanja radnica. Pokrenule smo Grupu za podršku, koja u sigurnom okruženju daje prostor radnicama da govore o problemima sa kojima se susreću, i pruža mogućnost da dobiju savet kako da se bore protiv diskriminacije, mobinga i nehumanih uslova na radnom mestu“. (svedokinja iz Zrenjanina)

Mogući zaključci

Proces organizovanja Ženskog suda bio je zasnovan na *demokratskom i horizontalnom karakteru rada* (čime se stvarao prostor u

kojem žene-žrtve nasilja postaju subjekti istorije). Taj proces bio je obeležen izuzetnom interaktivnošću i izuzetno plodotvornim doprinosom učesnica u procesu. Time je potvrđen naš feministički pristup u skladu s kojim žene nisu samo izvor informacija, nego i subjekti i tumači istorije. Potencijalne svedokinje su pokazale jasnu svest o tome da reprezentuju ne samo lično iskustvo, već iskustvo mnogih žena.

Svedočenja u okviru procesa organizovanja Ženskog suda, pokazala su da:

- Postoji velika potreba za sigurnim prostorom,
- Postoji strah od obnavljanja trauma,
- Postoji strah od javnog nastupa,
- Postoji strah za ličnu bezbednost i bezbednost članova porodice,
- Postoji strah od odmazde, kako od društva, tako i države.

Zahvaljujući politici feminističke brige i odgovornosti stvorena je snažna mreža potencijalnih svedokinja za Ženski sud. One su postale subjekti ovog procesa, kreirajući mnoge aktivnosti, zahtevajući nove vidove političke edukacije. Feministička etika brige i odgovornosti rezultirala je proizvodnjom novih feminističkih znanja i afirmisanjem politike solidarnosti koja ukida hijerarhiju između aktivistkinja i zajednice žrtava, između akademskog znanja i iskustva.

Potvrđena je potreba za prenošenjem znanja, zajedničkim učenjem, političkom edukacijom, kreiranjem teorijskih znanja na osnovu iskustva, upoznavanjem sa iskustvom ženskog međunarodnog pokreta za mir i pravdu u svetu. Edukativne aktivnosti stvorile su prostor i pretpostavke za prevazilaženje dominantnog narativa o ratovima u bivšoj Jugoslaviji, za menjanje uvreženih stavova, za postajanje svedokinja akterkama mira i pravde.

Proces je bio prožet nastojanjem da svedočenja budu verodostojna i autentična i da treba da pomognu da se ublaži pa i ukine hije-

rarhija među žrtvama, kao i potrebom da svedočenja treba da govore ne samo o patnjama nego i o otporu žena.

Teškoće koje su obeležile proces delom su uzrokovane pomenutom represivnom atmosferom koja proizvodi strah i osećanje nesigurnosti među svedokinjama, a delom i nemogućnošću organizatorki da prevaziđu sopstvene moralne dileme i osećanja krivice, izazvanih pre svega izuzetno teškim ekonomskim problemima sa kojima se suočavaju svedokinje.

Ne treba da gubimo iz vida ni napor koji je morao da se uloži u prevazilaženje negativnog uticaja projektizacije (NVO-izacije) na ženske grupe, koja je u konkretnom slučaju dovela do usporavanja procesa organizovanja Ženskog suda. Takođe, naše insistiranje na autonomiji u odnosu na donatore rezultiralo je oskudnim finansijskim sredstvima koja su nam bila na raspolaganju za potrebe procesa.

Proces pripreme Ženskog suda jasno je pokazao i da:

- u svim državama bivše Jugoslavije preovladava nekažnjivost i na nivou država i na nivou društva, tako da se čak može govoriti o kontinuitetu nekažnjivosti,
- u svakoj od država postoji veliki jaz između normativnog i faktičkog stanja kao i problem zaštite svedoka i svedokinja,
- u skoro svim sredinama svedoci i svedokinje su izloženi raznim vidovima represije, odmazde od strane institucija, ali i društvene zajednice, osećanju nebezbednosti zbog svedočenja, kako za sebe tako i za svoju porodicu, a nepostojanje adekvatnog sistema zaštite ih odvraća od obelodanjivanja činjenica o zlodelima,
- u mnogim sredinama žene koje svedoče o ratnom zločinu silovanja izložene su stigmatizaciji i šikaniranju od strane društvene zajednice, što ih često obeshrabruje da svedoče ili su primorane da napuste zemlju.
- svedokinje zahtevaju krivične sankcije, ali se ipak najvi-

še zalažu za nekrivične sankcije - restorativnu pravdu, što potvrđuje značaj zajedničkog mirotvornog rada sa svedokinjama,

- svedokinje imaju svest o tome da pravni sistem ne zadovoljava pravdu, kao i osećanje nepoverenja u institucionalni pravni sistem, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou.

Završni događaj u Sarajevu nije kraj procesa nego podsticaj da se iz feminističke perspektive nastavi sa kreiranjem novih modela pravde. To je pre svega obaveza prema svedokinjama, ali i izraz naše odgovornosti prema ogromnom teretu nedavne prošlosti.

(april 2015)

Daša Duhaček

**ŽENSKI SUD:
FEMINISTIČKI
PRISTUP
NE/PRAVDI**

Tekst „The Women’s Court: A Feminist Approach to In/justice” je prvi put objavljen u avgustu 2014. godine u časopisu European Journal of Women’s Studies, SAGE.

“Ime Pravde ne bi poznavali kad ne bi bilo nepravde” (Heraklit, u H. Diels, *Predsokratovci – Fragmenti*)

“PRAVDA, im. Roba koju, u manje ili više oštećenom stanju, Država prodaje građanima, kao nagradu za njihovu odanost, njihove poreze i njihovu ličnu službu.”

(Embrouz G. Birs, *Đavolov rečnik*)

“Mi živimo u vremenu nasilja ... u vremenu u kom vladajuće političko mišljenje, institucije i instrumenti pravde nisu sposobni da obuzdaju nasilje koje se širi i pojačava.”

(Corinne Kumar)

Ženski sud je okvirni termin, zajednički imenitelj za niz inicijativa koje se razlikuju od zvaničnih sudskih procedura i koje se realizuju od početka 1990-ih do danas. Te inicijative nisu konceptualizovane kao alternativa zvaničnim sudskim sistemima, već kao njihov dodatak, zbog čega su komplementarne tim sistemima, posebno imajući u vidu mehanizme tranzicione pravde. Iako je ovaj tekst usredsređen samo na jednu od tih inicijativa – onu koja je usledila nakon nasilnog raspada Jugoslavije – u njemu će biti kontekstualizovan Ženski sud ne samo u okviru njegove kratke, premda značajne istorije alternativnog (tranzicionog) sudskog sistema, nego će – što je važno za argumentaciju ovog teksta – situirati ovu inicijativu u relevantne teorijske koncepte pravde. Stoga će objašnjenju Ženskih sudova i istorije te inicijative slediti njeno smeštanje u mejnstrim koncept pravde, ali i u feministički i koncept tranzicione pravde. Najzad, u vraćanju na samu inicijativu, biće istaknuti i analizirani neki od ključnih problema, uprkos tome što se radi o procesu koji još uvek traje zbog čega je teško doneti konačnu ocenu.

Ženski sudovi: jedna nova paradigma

Da bi došlo do ostvarenja pravde za mnogobrojne žrtve ratova vođenih od 1991. do 1999. godine nakon raspada Jugoslavije, jedna regionalna inicijativa je spojila veći broj žena i ženskih grupa iz svih država naslednica. Te grupe i pojedinačne žene imale su dugotrajnu istoriju političkog savezništva u antiratnom i/ili feminističkom aktivizmu, saradnji i razmeni, ali, što je takođe važno, i istoriju ličnog prijateljstva zasnovanog na tim političkim izborima.

Istorija Ženskih sudova duga je dve decenije. Ženski sudovi predstavljaju „... globalni pokret koji nastoji da na nov način sagleda prava i *druge ideje pravde iz života i životnih vizija žena – posebno sa globalnog Juga.*“ (eltaller, 2013, naglasak dodat)

Od prvog Ženskog suda u Lahoreu, Pakistan, 1992. godine, do danas je organizovano skoro četrdeset tribunala i/ili sudova: 1994. godine u Bangaloru u Indiji, zatim u Kairu i Tokiju; zatim ponovo u Bangaloru 1995, i iste godine u Katmanduu, nakon čega su organizovani ženski sudovi u Bejrutu, Bejđingu, Najrobiju, Kejptaunu (2001), Lusaki (2004), itd. Većina tih značajnih skupova održana je na području tzv. Globalnog Juga, tj. u Africi, jugoistočnoj Aziji i Južnoj Americi. Tokom tih suđenja *naveden* je ogroman raspon povreda ljudskih prava: ratni zločini nad ženama, nasilje i zločini nad ženama počinjeni u ime običaja i religije, vojno nasilje nad ženama i čitavim populacijama, ekonomsko nasilje i povrede radnih prava, porodično nasilje nad ženama, povrede ženskih reproduktivnih prava, zločini nad starosedelačkim narodima, specifično političko nasilje. Spisak nepravdi nad ženama, koji uključuje i čitave populacije, time nije završen: „od nasilja koji uzrokuju siromaštvo, globalizacija i razvoj, nasilja koji uzrokuju kultura, kastinski sistem i rasizam, do nasilja vojničkog seksualnog porobljavanja, nuklearizacije i ratova uopšte.“ (eltaller, 2013) U mnogim slučajevima, zahtevi za alternativnom pravdom doveli su do konkretnih koraka kako u nacionalnim, tako i u međunarodnim sudskim sistemima.

Nakon toliko mnogo suđenja i zasedanja, ovi sudovi i tribunali utvrdili su neke osnovne principe. Njih ne organizuju zvanične institucije – nacionalne ili međunarodne – već ženske grupe i organizacije, i za njih je karakterističan proces kroz koji nastaju. Trajanje tog procesa nije unapred utvrđeno, nego zavisi od konteksta. Snažan naglasak se stavlja na sam proces, jer se svrha suda u velikoj meri ostvaruje upravo kroz niz mobilizatoriskih aktivnosti tokom priprema procesa, skoro isto onoliko koliko i na samom suđenju. To je posledica toga što je taj proces posvećen prvenstveno podizanju svesti o povredama ljudskih prava, svesti zajednice, lokalne ili, ponekad, regionalne, ali i podizanju svesti međunarodne zajednice. Suština procesa je u tome da se *saslušaju* žene, jer su njihova svedočenja suština rada suda. Žene čiji se glas čuje na tim javnim svedočenjima pretrpele su teške nepravde, oduzeta su im njihova prava, tako da je ponekad teško navesti kojim su sve povredama prava bile podvrgnute. Prema tome, radi se o gubitku prava da se ima bilo kakvo pravo. (Arendt, 1968: 296) „Jedinstvena feministička metodologija razvijena na Ženskom sudu predstavlja preplitanje ličnog, političkog, afektivnog i estetskog. Ona nastoji da pozove publiku da iz drukčijeg ugla sagleda ta pitanja, ne u ulozi eksperata, već u ulozi svedoka nasilja u našem vremenu.“ (eltaller, 2013).¹

Jedna od glavnih odlika ovog procesa je nastojanje da bude što inkluzivniji, što znači da se ulaže veliki napor da se čuje glas *svih onih čiji glas se do tada nije čuo*, i da ne postoji ovakav sud, to se ne bi ni desilo. Proces uključuje široku cirkulaciju relevantnih informacija, seriju okruglih stolova, javne debate, radionice, seminare i edukativne aktivnosti. Podizanje svesti javnosti obavlja se i kroz umetnost: pozorišne predstave, filmske projekcije i izložbe. Dakle, radi se o tome da tu postoji i estetska dimenzija, pošto se umetničke kreacije koriste za iznošenje i širenje poruka o počinjenoj nepravdi.

1 Corrine Kumar je u okviru Azijskog saveta za ženska ljudska prava 1991. osnovala prvi Ženski sud, koji je nastavio rad kroz međunarodnu organizaciju El Taller.

Ženski sudovi i tribunali u izvesnoj meri su strukturirani kao pravne institucije, ali oni se sudom ili tribunalom nazivaju samo metaforički. Čak i kao metafora to može dovesti do pogrešnog zaključka, jer su u jednom temeljnom aspektu ovi sudovi strukturirani skoro kao direktna suprotnost pravno obavezujućim postupcima. Naime, ovi procesi nisu adversarijalni, oni nemaju službenu, kaznenu (državnu) moć, i, prema tome, ne mogu da nametnu svoju osudu. Ali, iz ovakvog koncepta sledi i to da, upravo iz tog razloga, oni ne moraju da uzmu u obzir ono što se uobičajeno naziva priznatim pravom optuženih počinilaca. Cilj procesa nije toliko u naglašavanju pojedinačnih imena, koliko u fokusiranju na navođenje i, što je preciznije moguće, definisanje društvenih, političkih i ekonomskih sila koje su dale strukturalnu podršku nepravdi i time je omogućile. Mejnstrim sudski procesi potpuno opravdano štite svačije neosporno pravo da bude tretiran kao nevin/a dok se ne dokaže da je kriv/a; međutim, skoro da je truizam podsetiti da su štiteći to osnovno ljudsko pravo, takvi procesi suviše često dopuštali da nepravda ostane nekažnjena, a da *prava onih koji su bili njene žrtve ostanu nepriznata*. U tom smislu, ženski sudovi i tribunali – fokusirani na žrtve – već decenijama predstavljaju javnu savest i podsećaju na patnje. Treba naglasiti da su mnoge žene to shvatile kao podršku. Samo po sebi se razume da ti sudovi i tribunali nikad nisu pokušali da postanu zamena za zvanične sudske institucije, već da budu njihova važna i preko potrebna dopuna.

Proces je usredsređen na one koje su pretrpele nepravdu i na priznavanje njihovih pogaženih prava. Proces na ženskim sudovima svode se na svedočenja žena. One svedoče o svojim patnjama, one pričaju svoje priče javno, publici koja razvija empatiju i nudi podršku. Treba reći da se ne radi samo o svedočenjima onih koje se uobičajeno nazivaju žrtvama, već u velikoj meri i onih koje su preživjele. Štaviše, to nisu samo priče o preživljavanju, nego i o otporu. To su lična i *politički relevantna* svedočenja, i treba imati na umu da do suštinskih političkih promena neće doći ako se krećemo uhodanim stazama

na kojima je nepravda suviše često bila zanemarena. Možda će do tih promena doći ako preduzmemo korake, makar i male, ka uspostavljanju moći imenovanja, ponovnog opisivanja prošlosti, uvođenja i uspostavljanja novih subjekata, novih istorijskih autoriteta, i time oblikovanja novih mogućnosti u sadašnjosti radi budućnosti.

Proces uključuje nešto slično poroti, utoliko što donosi presudu kojom se javno osuđuje nasilje. Treba naglasiti da osim ličnih ispovesti proces obuhvata i relevantnu političku analizu koja obezbeđuje kontekst za ta pojedinačna svedočenja. Kakav je rezultat? Rezultat je podizanje svesti šire zajednice o kršenju ljudskih prava. Ovaj Sud ne donosi presude u smislu krivičnih kazni. Međutim, on izdaje javna saopštenja koja dopiru do šire, često i međunarodne zajednice, i vrši pritisak ne samo na počinioce, već i na institucije i nacionalna i međunarodna politička tela. Takođe, često donosi preporuke za donošenje mera nakon završetka procesa. „Ženski sudovi su javne rasprave. To su sveti prostori na kojima slušamo individualna svedočenja o preživljavanju i pružanju otpora koja nas vode u traganju za *novim paradigama znanja i pravde* koje osporavaju jedno, naučno, neutralno, objektivno, univerzalno znanje kao jedino.“ (eltaller, 2013)

*

Pošto su pratile i podržavale rad MKSJ-a,² ženama i feminističkim grupama u državama naslednicama Jugoslavije postalo je jasno da procesi vođeni u postojećem institucionalnom sistemu i zasnovani na *mejnstrim konceptima pravde* – uprkos naporima i određenim uspesima – neće predstavljati dovoljan odgovor na sve patnje žrtava. Štaviše, da pristup žrtvama neće biti u saglasnosti sa feminističkim uvidima. Prema tome, pretrpljene nepravde

██████████

2 Međunarodno krivični sud za bivšu Jugoslaviju su osnovale Ujedinjene nacije 1993. godine.

tražile su ne samo širenje koncepta tranzicione pravde – koji je bio izgrađivan i osporavan tokom 1990-ih – već i definitivno zahtevao feminističku intervenciju u konceptualizovanje pravde, posebno zato što su „... mnoge žrtve seksualnog nasilja koje su svedočile pred MKSJ-om, svoje pojavljivanje kao svedokinja doživele ponižavajućim i degradirajućim.“ (Franke, 2006: 818)

Inicijativa za započinjanje procesa stvaranja Ženskog suda prvi put je izneta u Sarajevu 2000. godine, kada ju je podržalo više od sto učesnica međunarodne konferencije o novim paradigmama pravde. Predlog su iznele Žarana Papić (1949-2002), feministička aktivistkinja i teoretičarka iz Srbije, i Corinne Kumar, međunarodna mirovna aktivistkinja iz Indije. Ta inicijativa je, nakon Žaranine smrti, za izvesno vreme bila zapostavljena i odložena, zbog drugih pitanja koja su u to vreme smatrana urgentnijim.

Posle smrti S. Miloševića u Hagu 2006. godine, Žene u crnom, najupornija i najbeskompromisnija feministička mirovna grupa u Srbiji, obnovile su inicijativu za uspostavljanje Ženskog suda, prvenstveno navodeći brojne zločine koje je počinio Miloševićev režim, a posebno one počinjene u ratovima tokom razbijanja Jugoslavije 1990-ih. Činjenica da Milošević nije bio proglašen krivim i da nije bio osuđen ni za jedan zločin, naglasila je ono što bi najverovatnije postalo očigledno: da zvanično priznati sudski sitemi, nacionalni i međunarodni, *nisu dovoljni u procesu ostvarivanja pravde*. Glavna optužnica za zločine protiv mira ovde je izložena u dugačkom spisku nepravdi koju su pretrpeli mnogobrojni, formulisanom u to vreme, spisku bez određenog reda koji se ovde verno prenosi jer se čini da je jednostavan sažetak mnogih ženskih glasova: „progon drugačijih (u etničkom, ideološkom, seksualnom pogledu...), prisilna mobilizacija, piramidalne banke, siromaštvo/beda, šverc/korupcija, sex trafficking, prostitucija, govor mržnje: ratno-huškačka propaganda, zloupotreba obrazovnog sistema – korišćenje obrazovnog sistema kao instrumenta rata a ne mira, narušavanje emotivnog i moralnog

integriteta žena silovanih u ratu, zloupotreba zdravstvenih institucija u svrhe rata, proizvodnja nacionalizma, proizvodnja rasizma (prema Romima), ograničavanje slobode kretanja, prekid komunikacija, egzodus mladih – oduzimanje budućnosti, policijsko nasilje nad mirnim demonstrantima/kinjama i braniteljicama ljudskih prava, itd. (Kovačević et al., 2011: 134). Sve to poklopilo se sa potrebom da se prošire granice mejnstrim koncepata pravde.

Izvorna inicijativa je bila da ovaj javni proces – tribunal i/ili sud – obuhvati period od septembra 1987. godine, kada je na zloglasnoj 8. sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije započeo Miloševićev pohod za osvajanje vlasti, do kraja njegovog režima, oktobra 2000. godine, i trebalo je da pokrije čitavu teritoriju nekadašnje Jugoslavije. U međuvremenu inicijativa je proširena i Ženski sud sada treba da obuhvati i prvu deceniju trećeg milenijuma i pokrije nepravde počinjene i u tom periodu. Predlog je bio da ovaj Ženski sud treba osnovati kao koalicijucivilnog društva i mirovnih aktivistkinja iz čitavog regiona. Kao i tada, u vreme donošenja prvih odluka, ali i sada, to je veliki izazov.

Međutim, 2007. godine pojavila se jedna nova inicijativa. Njen naziv je REKOM.³ Pretpostavljalo se da će ova inicijativa uključiti sve elemente ranije predloženog Ženskog suda, ali zbog ogromnog posla REKOM-a, posle izvesnog vremena je postalo jasno da to neće biti moguće. Iako mnoge organizacije civilnog društva, feminističke i mirovne organizacije i dalje podržavaju ovu važnu inicijativu, neke od njih su ponovo oživele ideju Ženskog suda, i dalje kao dopunskog procesa čiji je cilj ostvarivanje pravde za žrtve. Ponovo su otvorene diskusije i obnovljena je ideja Ženskog suda. Ta ideja je artikulisana u procesu koji se odvijao tokom 2008. i 2009. godine u Zagrebu i Beogradu na nizu neformalnih sastanaka. Središnju grupu koja je inicirala stvaranje Ženskog suda činile su Nuna Zvizdić (Žene ženama, Sarajevo), Biljana

Kašić (Centar za ženske studije, Zagreb) i Staša Zajović (Žene u crnom, Beograd). Tokom 2010. godine pridružile su se i druge feminističke grupe i aktivistkinje iz regiona: Nela Pamuković (Centar za žene žrtve rata, Zagreb), Ljupka Kovačević (ANIMA, Kotor), Rada Borić (Centar za ženske studije, Zagreb), Igbale Rogova (Ženska mreža Kosova), i Daša Duhaček (Centar za ženske studije, Beograd).

Najzad, u oktobru 2010. godine, u Sarajevu je organizovana pripremna radionica za Ženski sud Balkana: pravda sa izlječenjem. To je bio međunarodni skup koji je spojio iskustva Meksika (Sylvia Marcos), Južne Afrike (Ivette Abrahams), Kambodže (Vichuta Ly), Iraka (Erman Khamas), i izuzetna svetska iskustva Corrine Kumar. (Kovačević et al., 2011: 137).

Nakon odluke da se osnuje Ženski sud usledilo je istraživanje posvećeno prikupljanju i sistematizovanju brojnih podataka o iskustvima ranijih postupaka iz domena alternativne pravde. To je uključilo opšte i specifične podatke o prethodno organizovanim ženskim sudovima i tribunalima, od Lahorea do Kejpatauna i Njujorka: pretraživanje arhiva, filmova, video-materijala. To je bio proces učenja, čiji su primarni izvor bila dokumentovana iskustva žena žrtava kršenja ljudskih prava, čije je učesće u ženskim sudovima njima omogućilo da postanu učesnice *politički artikulisanoj otpora nepravdi*. Svaka od tih priča o bolnim iskustvima izazivala je erupcije gnušanja, ponekad besa, uvek empatije. Nakon toga bi usledile diskusije, ponekad i žustre debate, i to je dovelo do mobilizacije čiji je logični ishod bilo pitanje: šta da se uradi? Postalo je jasno da će suočavanje s *nepravdom* dovesti do politički relevantnih konsekvenci.

Međutim, tokom tog perioda postalo je jasno da ovaj region treba da izgradi sopstveni, kontekstualno specifičan pristup za organizovanje ženskog suda ili tribunala. Za Žene u crnom, feminističku mirovnu grupu, organizovanje koordinacija tih brojnih aktivnosti, bio je prioritet. Ostale grupe su nastavile da

aktivno podržavaju proces, ali za koordinaciju procesa, u svim fazama dogovaranja, Žene u crnom su preuzele odgovornost. Prva faza procesa bila je završena, i kada su se, krajem 2010. godine, aktivnosti pojačale, utvrđeni su osnovni parametri, i ušle smo u drugu fazu. Osnovni stav je bio da se radi o feminističkom pristupu pravdi. (Kovačević et al., 2011: 134) Međutim, postalo je jasno da se, zapravo, radi o pristupu *nepravdi*.

Teorizovanje ne/pravde: mejnstrim i feministički pristup

Stvaranje suda ili tribunala, prema standardnim rečničkim odrednicama, može se označiti kao stvaranje „instrumenta za sprovođenje pravde“. Činjenica da stvaranje Ženskog suda ne sledi mejnstrim sudsku proceduru ne treba da iznenadi; uostalom, on ne koristi mejnstrim *koncept* pravde. Međutim, taj proces, što je možda zaista iznenađujuće, ne sledi nijednu konceptualizaciju pravde, čak ni onu koja ne spada u mejnstrim teorijske rasprave o pravdi, i koja bi, donekle arbitrarno u odnosu na mejnstrim koncept pravde, mogla da se klasifikuje kao koncept tranzicione pravde ili teorija feminističke pravde.

Proces stvaranja ženskog suda leži u procepima postojećih koncepata pravde i ne sledi nijedan od njih. Zbog toga treba pobliže razmotriti te koncepte pravde. Prvi mejnstrim koncept pravde, razvijen je tokom vekova kroz složenu teorijsku argumentaciju. U svojoj modernoj verziji taj koncept se praktično primenjuje kao deo moderne, liberalne, demokratske države. Drugi koncept pripada teorijama pravde koje su razvijene u okviru feminističkih teorija koje kritikuju mejnstrim. Treći, istorijski govoreći relativno nov, jeste koncept nazvan tranzicionom pravdom. Podrazumeva se da nijedana od tih koncepata nije jednoobrazan, jer svaki predstavlja grubo pojednostavljenu generalizaciju, tj. samo tendenciju opšteg pristupa.

Koncepti i modeli pravde su mnogobrojni, i mada međusobno dele jedan ili više atributa, uglavnom se, ponekad i temeljno, razlikuju. Da bi se do kraja procenio pristup ženskog suda danas, treba se vratiti na rane, možda čak inicijalne pristupe ovoj važnoj temi, koje nam nudi grčka filozofija. Mogu se izdvojiti dva različita pristupa, onaj Heraklita iz Efesa, koji u svom dinamičnom i kompleksnom razumevanja našeg sveta kao polaznu tačku nije koristio pravdu, već vrlo oštromno *nepravdu*, i Platonov pristup koji je svojim idealom pravde usmerio svet ka stremljenju i strogo artikulisanom zahtevu za pravdom.

Prema Klementu Aleksandrijskom, Heraklit nam je ostavio jedan fragment (23) koji glasi: „Ime Pravde ne bi poznavali kad ne bi bilo takvih stvari [tj. suprotnih pravdi]“, čiji je smisao da ne bismo znali za pravdu da ne postoji *nepravda*. Prema tome, Heraklit je svoju pažnju usredsredio na nepravdu. Po mom mišljenju, to ga čini važnim za našu savremenu konceptualizaciju ovog problema, i direktno relevantnim za koncept Ženskog suda. Naime, Ženski sud ne koristi pristup kroz (apstraktni) koncept pravde, već se utemeljuje na bavljenju (konkretnom) nepravdom. Naravno, konceptualno govoreći bilo bi teško krenuti u analizu fenomena nepravde bez ideje pravde. Ali, uspostavljanje pravde kao referentne tačke i definišućeg koncepta, dovelo je do sledećeg: kako je apstrakcija pravde jačala, *nepravda* je sve više bleдела, s tendencijom da potpuno nestane iz naših analiza. To je ista ona „tendencija u filozofskoj etici koja nam omogućava da, pošto smo dokazali da je zlo *konceptualno* nemoguće ili da je krađa oksimoron, zanemarimo *činjenicu* da se ljudi i dalje međusobno ubijaju i potkradaju.“ /Denneny, 1979: 263, naglasak dodat)

Imajući to u vidu, jasno je da Heraklitovo promišljanje ne/pravde prethodi Platonu i Aristotelu. Međutim, upravo su ta dva slavna filozofa artikulisala osnovne parametre za današnje razmevanje problema pravde. Obojica su, iako na različite načine, postavili koncept pravde kao vrhovnu vrlinu i metanormu. Možda je to usmerenje dovelo do skretanja pogleda s nepravde i zanemarivanja

njenog postojanja u mnogim, sve brojnim oblicima. Neke od Aristotelovih konceptualnih distinkcija, nesumnjivo zbog njihove primenljivosti, prenete su i u moderno doba. Jedna od njih je distributivna pravda (Aristotel, 1976: 177). Taj pristup pravdi uspostavlja kriterijume za dodeljivanje dobara, ali i statusa, privilegija, pozicija. U modernim i savremenim teorijama, distributivna pravda igra važnu ulogu i predmet je kritičkih ocena feminističkih teoretičarki pravde.

U moderno doba, posle prevazilaženja koncepta božanske pravde i uvođenja i legitimisanja sekularizacije, jedan od ključnih pristupa pravdi se zasniva na teorijama društvenog ugovora. U središtu društvenog ugovora je koncept pravde, pri čemu je ugovor okvir za jednaka (individualna) prava i zakon koji vlada političkom zajednicom. Međutim, ako se od samog početka osnovne pretpostavke za sklapanje ugovora (tj. razum i moralni sud) uskrate bilo kome – kao što je slučaj sa mnogima na temelju roda, „rase“ i klase – takavi jednostavno ostaju van ugovora. (Pateman, 1988)

Ključna savremena rasprava o problemu pravde je *Teorija pravde* Johna Rawlsa. Njegov fokus je na definisanju pravde kao temeljnog principa organizovanja zajednice i društva: „Pravda je prva vrlina društvenih institucija“, kaže Rawls. (Rawls, 1971:3) Iako navodi da će ponuditi i „principe koji nas rukovode u bavljenju nepravdom“, on priznaje da postoji ograničenje, pošto će se uglavnom baviti „principima pravde koji treba da regulišu dobro uređeno društvo“. (Rawls, 1971:3) Dakle, u Rawlsovom konceptu pravde glavni atributi modernog pristupa su potpuno razvijeni: on se temelji na društvenom ugovoru i konceptualizovan je kao distributivna pravda.

Rawlsova teorija pravde bila je osnovno polazište feminističkih analiza mejnstrim teorija pravde. Susan Moller Okin je pitanju pravde pristupila iz rodne perspektive, i njen glavni argument je da „centralni izvor *nepravde* za žene danas je to što zakon ... tretira kao manje-više jednake one koje su običaji, diskriminacija na

radnom mestu i još uvek konvencionalna podela rada u porodici učinili nejednakim“ (Moller Okin, 1990: 4, naglasak dodat). Iako joj je cilj bio sveobuhvatna analiza, ona se ipak fokusirala pretežno na sferu privatnosti i porodice. Njen je argument, kasnije preuzet i od drugih teoretičarki, da porodica, koja nudi prvo iskustvo sistematske nepravde u životu mlade osobe, teško može bilo koga naučiti principima pravde. Rawlsu priznaje da je jedini teoretičar koji „ozbiljno tretira porodicu kao najraniju školu moralnog razvoja“ (Moller Okin, 1990: 21). Međutim, to mu nije pomoglo da uoči nepravdu u načinu na koji se strukturirše tradicionalna porodica. Nasuprot tome, za Moller Okin glavno pitanje je „kako da [onda] *postanemo* pravični“ (Moller Okin, 1990: 21, naglasak u originalu), očigledno identifikujući porodicu kao formu naturalizovanja nejednakosti i školu koja nas uči da se naviknemo na nepravdu.

Da naglasimo: *sve feminističke teorije u osnovi proizlaze iz iskustava nepravde*, ali čak i u takvom pristupu radi se o teorizovanju koncepta pravde. Intervencija Ženskog suda svodi se na osvetljavanje nepravde. Još preciznije, sve feminističke teorije su inspirisane, čak i provocirane, implicitno ili eksplicitno, sveprisutnim nepravdama čitavog društvenog i političkog poretka, kako privatnog tako i javnog. Međutim, samo malobrojne feminističke teorije pristupaju problemu diskriminacije konceptualno je definišući kroz nepravdu per se (ili čak pravdu). Na primer, Carole Pateman, iako kritikuje temelje modernog političkog poretka, tj. društveni ugovor, ni u jednom vidu ne koristi argument pravde u svojoj detaljnoj analizi raznih formi konstrukta društvenog ugovora. (Pateman, 1988) Još ređi je slučaj korišćenje nepravde kao polazišne tačke. Čak i kada se nepravda nađe na dnevnom redu, ostaju neka zatamnjena mesta.

Nancy Fraser, u svojoj knjizi čiji je naslov *Justice Interruptus*, analizira savremeni društveni poredak u periodu post-realnog socijalizma, u kom su nestali čak i koncepti socijalne pravde. Njen pristup je usmeren ka očuvanju socijalne pravde kroz princip

redistribucije, ali i kroz uzimanje u obzir principa koji definiše mogućnost koja je mnogima uskraćena, tj. princip priznanja. Oba zahteva se zasnivaju na nepravdama – nepravične distribucije i uskraćenog priznanja – i tumače se kao socio-ekonomska, ili kulturna i simbolička nepravda. Iako Nancy Fraser s pravom objašnjava da je socio-ekonomska nepravda „ukorenjena u političko-ekonomskoj strukturi društva“ (Fraser, 1997:13), a kulturna/simbolička u „društvenim formama reprezentacija“, ceo njen pristup je usmeren ka uravnotežavanju nepravdi koje tumači, a ne ka analizi sveprisutnih *strukturnih nepravdi* društvenog poretka.

Treba pomenuti i neke druge feminističke teoretičarke koje se bave analizom koncepta pravde, iako polaze sa različitih teorijskih pozicija: Marthu Nussbaum i Iris Marion Young. Ne ulazeći u detaljnije razmatranje tih teorija, možemo reći da je razlika u tome što Nussbaum zadržava tradicionalne centralne konceptualne paradigme, dok se Young, između ostalog, usredsređuje ne samo na „izmeštanje distributivne paradigme“, već i na osporavanje argumenata teorije društvenog ugovora, čime dovodi u pitanje središnje parametre liberalne političke teorije.

Marta Nussbaum izričito tvrdi da „teorije socijalane pravde treba da budu apstraktne“ (Nussbaum, 2006: 1). U tome se ona odvaja od pristupa Ženskog suda, i upravo u tom smislu dalje kaže da je „jedan od najjačih“ pristupa pravdi ideja društvenog ugovora. Zahtevi pravde najbolje se ispunjavaju u okviru pretpostavke o jednakoj vrednosti svih ljudi, a to se smatra temeljem modernog društvenog ugovora. Međutim, Nussbaum takođe kaže da distinkcija privatnog i javnog – a društveni ugovor počiva na toj distinkciji – ne priznaje jednaku vrednost žena, tačnije, dopušta nejednakost žena i u privatnoj i u javnoj sferi, što ona delimično priznaje: „Odgovarajući pristup problemu rodne pravde ... uključuje priznanje da je porodica politička institucija, a ne deo privatne sfere koja je imuna na pravdu“ (Nussbaum, 2006:1). Nussbaum posebno izdvaja Rawlsa kao najubedljivijeg autora

te utemeljujuće političke teorije, iako napominje da kod njega neki problemi ostaju nerazjašnjeni. Ti problemi – pravda za hendikepirane, za različite etničke grupe, za pripadnike svih vrsta – mogu biti razrešeni, tvrdi Nussbaum, kroz, ili uz pomoć, onoga što ona naziva pristupom sposobnosti (*capabilities approach*), gde pravda jeste – ili treba da bude – tek rezultat. Moglo bi se učiniti da je Nussbaum bliska ideji Ženskog suda (Nussbaum, 2006:82; Nussbaum, 2000). Međutim, u ovom kontekstu problem je u sledećem: „moj pristup sposobnosti je još jedan član ove porodice [tj. porodice liberalanih koncepcija], i stoga moj predlog da dopunim Rawlsovu koncepciju *unapređuje, a ne zamenjuje*, Rawlsov obuhvatniji projekat“ (Nussbaum, 2006: 6, naglasak dodat). Prema tome, Nussbaum zadržava tradicionalni pristup liberalne političke teorije u kojoj je društveni ugovor centralna konceptualna paradigma sa svojom pretpostavljenom dihotomijom privatno/javno, i implicitno ugrađenom nejednakošću žena. Taj pristup ne priznaje ni teorijski doprinos ni političke implikacije polnog ugovora koji je u osnovi svih formi društvenog ugovora (Pateman, 1988).

Iako I. M. Young ne razmatra detaljno teoriju društvenog ugovora, ona izričito kaže da on ne može da posluži kao polazna tačka njenog teorijskog pristupa pravdi. Ugovorni odnosi se uglavnom uspostavljaju između pojedinaca, kao pripadnika *društvenih grupa*, a ne – kao što bi da nas uvere teorijske pretpostavke društvenog ugovora – između pojedinaca koji su *formirali asocijacije*. Da bi to objasnila, ona povlači razliku između asocijacije i društvene grupe, upravo kroz odnos koji pojedinac uspostavlja s njima. „*Pojedinci konstituišu asocijacije*, oni se udružuju kao već formirane ličnosti i osnivaju ih, utvrđuju pravila, pozicije... S druge strane, *grupe konstituišu pojedince*. Za neku ličnost, specifično shvatanje istorije, afiniteti, posebnost, čak i njen način razmišljanja, procenjivanja, izražavanja osećanja, delom se konstituišu kroz afinitete grupe kojoj ona ili on pripada“ (Young, 1990: 44-5, naglasak dodat). Prema tome, pozicija pojedinca kao pripadnika društvene grupe – što on/ona jeste unutar društvenog ugovora – ne dopušta veće

mogućnosti za osporavanje postojećeg političkog okvira i okoštalog društvenog poretka nepravde. Problem distributivne paradigme je u tome što „ona priznaje granice logike distribucije...“, gde se „opseg pravde“ identifikuje s distribucijom koja je „fokusrana na svojini“. Problem nije samo u tome što se smatra da sve može da se kvantifikuje i izmeri, već u tome što se postvarenje društvenog života, odnosa i procesa svodi na to „šta pojedinac ima, koliko ima, i kako se ta količina poredi s onim što imaju drugi pojedinci“ (Young, 1990: 25). I. M. Young zaključuje da ni društveni ugovor, ni distributivna paradigma nisu dovoljni za suočavanje sa *strukturnom nepravdom* postojećeg društvenog poretka. Njenu teorijsku poziciju određuje upravo strukturalna nepravda prema pojedincu.

Polazeći korak dalje od teoretizovanja o pravdi, umesto vraćanja na tradicionalno filozofsko *theorein*, usmereno na *posmatranje*, Young ovde sledi Lyotarda. On daje apsolutni prioritet *slušanju*, upravo zato što se tu radi o „igri pravičnih. A u toj igri čovek govori samo u onoj meri u kojoj i sluša, to jest, čovek govori kao slušalac...“ (Lyotard u Young, 1990: 4). Osim toga, Young naglašava da su „zahtevi za pravdu ... *pozivi, apeli, zahtevi nekih ljudi* upućeni drugim ljudima. Racionalno razmišljanje o pravdi počinje slušanjem, odgovaranjem na poziv, a ne potvrđivanjem i ovladavanjem situacijom, ma koliko idealna bila. Poziv da se 'bude pravičan' uvek je situiran u konkretnim društvenim i političkim praksama koje prethode i nadilaze filozofkinju“ (Young, 1990: 5, naglasak u originalu).

Iako se čini da Young nominalno koristi ustaljenu političku i etičku terminologiju, naime koncept pravde, njena tema je *nepravda*, i to je ono što određuje njenu poziciju. „Normativna refleksija javlja se kada čujemo krik patnje ili bola, ili kada ih sami osetimo. Filozofkinja je uvek društveno situirana, i ako je društvo podeljeno represijama, ona ih ili osnažuje ili se bori protiv njih. Sa emancipatorskim interesom, filozofkinja promišlja date društvene okolnosti, ne tek u kontemplaciji, već sa strašću...“

(Young, 1990:5-6). To je razlog što se ona bavi strukturalnim problemima represije i dominacije kao onim što definiše nepravdu. Tim pristupom Iris Marion Young se približava konceptu Ženskog suda: zahtevajući od nas da saslušamo one koje su žrtve nepravde, ona kao da ponavlja stav da se „jedinstvena feministička metodologija razvijena na Ženskom sudu okreće oko uzajamnog preplitanja ličnog, političkog, afektivnog...” (eltaller, 2013).

Na kraju, razlika između Nussbaum i Young je u tom što prva pokušava da popravi centralnu paradigmu društvene strukture, dok je druga dovodi u pitanje i otvara mogućnost njenog podrivanja. Prema tome, s izuzetkom Iris Marion Young, feministički pristup pravdi i nepravdi nije potkopao mejnstrim pristup.

Tranziciona pravda

Događaji Drugog svetskog rata predstavljaju prekretnicu u pitanjima pravde i nepravde. Kada to kažemo, mislimo na sledeće „... činjenice, a one su: da je šest miliona Jevreja, šest miliona ljudskih bića, bačeno u smrt. Metod koji je bio korišćen bio je metod kumulativnog terora. Prvo je došlo proračunato odbacivanje, pljačkanje i sramoćenje... Zatim je došlo golo izgladnjivanje, kombinovano s prinudnim radom, kada je umiralo na hiljad ljudi... Na kraju su došle fabrike smrti – i tada su umirali svi zajedno, mladi i stari, slabi i jaki, zdravi i bolesni; ne kao ljudi, ne kao muškarci i žene, kao deca i odrasli, dečaci i devojčice, ne kao dobri i zli, kao lepi i ružni – već svedeni na najniži zajednički imenitelj samog organskog života, gurnuti u najmračniji i najdublji ambis prvobitne jednakosti, kao stoka, kao materija, kao stvari koje nemaju ni telo ni dušu, pa čak ni lice na kom bi smrt mogla da utisne svoj pečat.“ (Arendt, 1994:198)

U početku je Hannah Arendt na ove činjenice reagovala s nevericom. Bilo je to „kao da se ambis zaista otvorio“ (Young-Bruehl, 1982: 185). Kao i Giorgio Agamben posle nje, ona je

kasnije artikulirala svoj odgovor kao nedostatak razumevanja spojen s apsolutnom nužnošću da se razume. „Zahvaljujući nizu sve detaljnijih i rigoroznijih istraživanja ... problem istorijskih, materijalnih, tehničkih, birokratskih i pravnih okolnosti u kojima se odvijalo istrebljenje Jevreja u dovoljnoj meri je razjašnjen... To se ne može reći za etički i politički značaj istrebljenja, pa čak ni za ljudsko *razumevanje* onoga što se tu dogodilo... (Agamben, 1999: 11, naglasak dodat). Stoga je trebalo baciti pogled „*izvan mogućnosti ljudskog poimanja ... izvan domašaja ljudske pravde...*“ (Arendt, 1994: 198, naglasak u originalu)

Suočena s tim tragičnim i užasnim događajima, međunarodna zajednica je ustanovila seriju mehanizama i praksi koji će kasnije postati poznati pod nazivom tranziciona pravda. Te prakse su predstavljale pokušaj da se utvrdi, ili ponovo uspostavi, pravda, ali su, zapravo bile prepoznavanje i priznavanje počinjenih *nepravdi*. Iako je raspon pitanja o kojima se govori u okviru tranzicione pravde izgrađen na bazi pravnih procedura, upravo zbog toga što zakoni i sudski sistemi, nacionalni i međunarodni, nisu mogli da obuhvate svu složenost tih problema, došlo je do toga da tranziciona pravda proširi svoj delokrug, tako da danas uključuje političke, socijalne, filozofske, istorijske, umetničke i razne druge pristupe.

Pravni pristup ostaje u centru tranzicione pravde. Presedan je bio Međunarodni vojni tribunal u Nirnbergu, koji je osnovan 1945. godine, i svoje presude izrekao skoro godinu dana kasnije. Već od prvih takvih suđenja, a još više nakon suđenja u post-totalitarnim sistemima, postalo je jasno da je sam pravni pristup podložan pravnim problemima. Naime, jedan od osnovnih principa vladavine prava je da se optuženom može suditi samo po zakonima koji su postojali u vreme izvršenja krivičnih dela. (Teitel, 2000:13) Ako se držimo tog principa, morali bismo da zaključimo da niko od optuženih pred Nirnberškim tribunalom nije prekršio nijedan zakon. Protivargument bi mogao da se pozove samo na moralni, ili još problematičniji, politički razlog.

Međutim, čak i kad bi pravni sistem mogao da obezbedi neki neproblematičan okvir, na mnogim suđenjima za kršenje ljudskih prava postalo je očigledno da legislatura, sama po sebi, ne može i neće da odgovori na zahteve pravde. Istorija nam pokazuje da čitave zajednice negiraju čak i činjenicu da su zločini počinjeni i stoga poriču svoju odgovornost za njih (Cohen, 2001). Štaviše, zahtev za suštinskim promenama političkih zajednica u kojima su zločini počinjeni ne bi bio ostvaren da nije preduzet čitav niz mera koje prevazilaze pravne procedure. Neke od tih mera i mehanizama, uspostavljeni u drugoj polovini XX veka, nakon nezamislivih kršenja ljudskih prava, uključuju, između ostalog, komisije za istinu i pomirenje, lustraciju, otvaranje tajnih policijskih dosjea, rehabilitaciju političkih osuđenika, reparacije, javna izvinjenja, osnivanje arhiva, spomenike i muzeje.

Međutim, ma koliko važno bilo to proširenje pravnih mera, ono nije nužno uključivalo rodnu perspektivu. Mehanizmi tranzicione pokušali su to da isprave, posebno nakon ratova u nekadašnjoj Jugoslaviji. „Nastojanje da se tranzicionoj pravdi ‘doda rod’ najuočljivije je u vezi s pravnim tretiranjem seksualnog nasilja u sukobu. Tokom 1990-ih glavni fokus transnacionalne feminističke mobilizacije ticao se potrebe da se ukine nekažnjivost za nasilje nad ženama.“ (Bell i O’Rourke, 2007: 26)

Što je još važnije, pojavilo se kritičko mišljenje da treba iznova razmotriti koncept tranzicione pravde, pošto je on „neizbežno povezan s idejom o tome ‘od’ čega tranzicija ide, ‘ka’ čemu“ (Bell i O’Rourke, 2007: 26). To se jasno pojavilo s idejom restorativne pravde. Naime, „... ova ideja, koja se nalazi u središtu te koncepcije pravde, govori o povratku na skup odnosa koji su po žene mogli biti fundamentalno *nepravični*“ (Bell i O’Rourke, 2007: 41, naglasak dodat). Ako pogledamo neke istorijske primere, postaje očigledno da je „obnova postkonfliktnih društava skoro neizbežno proces remaskulinizacije“. (Franke, 2006:824)

Postoji jedna važna razlika između ova dva savremena područja

konceptualizacije pravde, tj. mejnstrim i tranzicionog konteksta. Iako se čini da idu paralelnim kolosecima, u jednom važnom aspektu oni se kreću u suprotnim smerovima i stoga se često mimoilaze. Naime, jedan je okrenut budućnosti, a drugi prošlosti. Konceptualizacija pravde u svom normativnom formatu stremi tome da bude generalizujuća u svom preskriptivnom obliku i okrenuta je budućnosti. Tranziciona pravda je neizbežno okrenuta prošlosti. Štaviše, ona boravi u prošlosti, jer se ne radi toliko o pravdi, već upravo o nepravdi. Ona se bavi pitanjima koja su relevantna samo *post festum*, ona ispunjava rupe koje *ostaju u vremenu* i koje su posledica teških nepravdi, nepravdi koje su već počinjene i koje su stoga *nepopravljive*. Međutim, bez bavljenja tim nepravdama koje se žrtvama pojavljuju kao rupe u vremenu jer ih doživljavaju kao ukradeno vreme, biće nemoguće postaviti solidne temelje budućnosti. Ako ne bude razrešena, prošlost će ostati u sadašnjosti, a budućnost će biti nedohvatljiva.

Ženski sud, još jednom

Dok je međunarodna zajednica imala pristup svim podacima o kršenju ljudskih prava tokom ratova u Jugoslaviji 1990-ih, putem nezavisnih medija, mirovnih snaga, organizacija za ljudska prava, aktivistkinja i istraživačica, situacija je zbog medijskih manipulacija u javnom prostoru bila upravo obrnuta u državama naslednicama, a to pre svega važi za Srbiju. Naravno, problem nije bio u tome da se za masovne zločine, genocid, proterivanja, masovna silovanja nije znalo. Ko je hteo da zna, mogao je da zna. Ali, politički sistem koji je stvorio i njime manipulisao Miloševićev režim omogućio je onima koji su odabrali da poriču te činjenice lakši način da to i urade. Ne šireći problem građanske odgovornosti i individualnih moralnih stavova, činjenica je da je tada, i još važnije, da je i sada moguće održavati to stanje poricanja (Cohen, 2001). Konsekvence su pogubne: nijedan politički, ekonomski, kulturni, obrazovni, zdravstveni problem ne može do kraja biti objašnjen, jer se nijedan

ne razrešava povezivanjem s njegovim poreklom (na primer, zvanični stav Srbije o 1990-im i dalje je da Srbija nije učestvovala u ratu).

Ženski sud u Srbiji svakakako, a najverovatnije i u ostalim zemljama naslednicama, može doprineti ukidanju stanja poricanja. To će doneti efekte političkog značaja. Da ponovimo: inicijativa za stvaranje Ženskog suda nakon jugoslovenskih ratova postojala je među feminističkim aktivistkinjama skoro čitavu deceniju, ali je tek posle sastanka 2010. godine ušla u drugu fazu, kada se prešlo na realizaciju te ideje. Tokom decenije kad se pojavila, činilo se da su parametri uspostavljeni i da će se koristiti način na koji je Ženski sud organizovao El Taller. Međutim, od samog početka intenzivnih aktivnosti tokom druge decenije, naglasak je stavljen na davanje glasa ženama bivše Jugoslavije i artikulisanje kontekstualno specifičnog procesa. Dogovoreno je da Žene u crnom iz Beograda koordiniraju aktivnosti u ime Inicijativnog odbora.⁴

Prvi krug pojačanih aktivnosti fokusirao se na niz seminara, s dvostrukim ciljem. Prvi je bio *saslušati* svedočenja žena i njihovi kritiku institucija njihovih država, i istovremeno informisati i edukovati sve aktivistkinje koje će biti uključene u alternativne sisteme uspostavljanja pravde. Nerazrešene patnje, neprevladani resantimani, procesi tugovanja o kojima se retko govori a na koje se skoro *nikad ne odgovara* – sve će to pažljivo analizirano postati sadržaj rada Ženskog suda. Poenta je upravo u tome da nikada nije došlo do bilo kakvog priznanja brojnih – ponekad se čini bezbrojnih – povreda ljudskih prava.

U drugoj polovini 2011. godine organizovana je serija radionica za mnoge aktivistkinje s ciljem da im se pomogne u pripremanju

4 U narednom periodu i druge grupe su se priključile Inicijativi, na primer: Nacionalni savet za rodnu ravnopravnost (predstaviva Savka Todorovska), Ženski lobi iz Slovenije, Majke Srebrenice (Kada Hotić, Munira Subašić), CURE iz Sarajeva (Jadranka Miličević) i druge.

javnih prezentacija Ženskog suda. Sve materijale za te seminare (video materijal, filmovi, brošure) pripremile su i distribuirale Žene u crnom. Broj javnih prezentacija inicijative za osnivanje Ženskog suda rastao je geometrijskom progresijom. Tu su se širile uverljive priče o odgovorima žena na nasilje i o otporu kršenjima njihovih ljudskih prava. Treba istaći da su se akumulirale i povratne informacije sa tih prezentacija i da je počela da se oblikuje struktura Ženskog suda. Naime, postalo je jasno šta donosi proces stvaranja Ženskog suda – glasove mnogih žena iz svih krajeva bivše Jugoslavije.

Osim prezentacije materijala o ranijim alternativnim sistemima, kao što su tribunali i sudovi, sve javne prezentacije uključivale su raspravu o sledećim pitanjima: prvo i najvažnije, reakcija na predlog o organizovanju Ženskog suda. Pošto je većinski odgovor bio pozitivan, glavno pitanje je bilo kojim problemima takav sud treba da se bavi, gde će da zaseda i koji vremenski period treba da pokrije. Ta pitanja su bila postepeno artikulisana, oblikovana, i najzad precizirana. Svedočenja žena pokriće sledeće povrede ženskih prava: etničko nasilje, militarizam, rodno zasnovano nasilje (silovanje u ratu, porodično nasilje, politička represija nad ženama braniteljicama ljudskih prava) i ekonomsko nasilje nad ženama. Nakon serije diskusija, sve grupe iz pojedinih država usredsredile su se na prikupljanje i što konkretnije dokumentovanje individualnih priča o etničkim, ekonomskim ili rodno zasnovanim povredama ljudskih prava. Takođe je postalo jasno da se te priče ne mogu lako diferencirati i razdvojiti, jer se etničko nasilje prelivalo na siromašenje i ekonomsku deprivaciju, ratna silovanja su bila etnički motivisana, itd. Tako razrađene, aktivnosti su se 2013. godine sve više fokusirale na uvođenje potencijalnih svedokinja u proces stvaranja Ženskog suda za Jugoslaviju i slušanje često bolnih priča pojedinačnih žena o njihovim patnjama i otporu. To je prerastalo u suštinu procesa. Te žene, bez obzira na podršku mnogih drugih žena u njihovom okruženju, moraće da se suoče sa strahom za sopstvenu i bezbednost njihovih porodica dok budu govorile o svojim traumatičnim iskustvima.

Vreme koje pokriva Ženski sud treba da se produži i na prethodnu deceniju, pošto je zaključeno da mir nije samo odsustvo ratnog sukoba, već nešto mnogo više. *Locus* ovog značajnog događaja je takođe važan. Predloženi su Beograd i Sarajevo uz direktno suprotna obrazloženja. Beograd zato što je bio izvorište zločina počinjenih u ratovima tokom 1990-ih, a Sarajevo zato što je bio grad koji je najviše propatio. Mesto održavanja Ženskog suda je Sarajevo.

Broj i sadržina aktivnosti organizovanih u regionu, u velikoj meri koordinisanih od strane Žena u crnom, ali i lokalnih ženskih grupa, impresivan je: 33 javne prezentacije ženskih sudova i/ili tribunala organizovane su u 28 gradova, uz učešće skoro 450 aktivistkinja. Međutim, ako se uzmu u obzir sve aktivnosti (javne prezentacije, konsultativni sastanci, seminari i radionice) vezane za proces pripreme i organizovanja Ženskog suda, tada su brojke još više: 200 organizacija civilnog društva je pružilo podršku u više od 100 gradova bivše Jugoslavije; to uključuje preko 4000 učesnica i 250 aktivistkinja koje su planirale, organizovale i realizovale sve te aktivnosti (izveštaj za 2013, zenskisud.org).

Uporedo s javnim prezentacijama održavani su konsultativni sastanci njihovih organizatorki. Ti sastanci obezbedili su preko potreban prostor i vreme za razmenu ponekad vrlo različitih iskustava i reakcija na prezentaciju materijala o ženskim sudovima generalno, a uključivali su i rasprave o brojnim aspektima organizovanja Ženskog suda u našem regionu. Na tim sastancima zaključeno je da se moraju prepoznati specifičnost konteksta svih država naslednica Jugoslavije, i da se moraju uzeti u obzir u narednim koracima organizacije ovog Suda. Stoga je proces postajao sve složeniji, utoliko što se kontekst ovde odnosi na razlike unutar različitih država, koje sa svoje strane nastoje da nametnu nacionalne identitete. Kao što je poznato, ali što ovde treba naglasiti, aspiracije ka stvaranju nacionalnih država nisu ispunjene u svim slučajevima tokom ratova 1990-ih. Moja procena je da će ta pitanja uticati na identitete i političke izbore svih

učesnica uključenih u konceptualizaciju i organizovanje Ženskog suda za Jugoslaviju. Međutim, to zahteva dalje razjašnjenje i oprez, pošto je proces još uvek u toku, a ova pitanja mogu postati još složenija i zamršenija.

Usvojeni princip središnje grupe, iako nije eksplicitno formulisan, ali jeste artikulisan kao feministički kod ovog specifičnog procesa, jeste taj da ćemo se držati sopstvenog političkog izbora za mir i feminističku solidarnost, svesno gradeći kritičku distancu prema nacionalističkoj politici svojih država.

Ova pitanja pojaviće se na fonu različitih, često divergentnih političkih poredaka, pa ipak, cilj je da ostanu usklađena, mada svakako ne moraju da budu jednodobrazna. Na primer, u Srbiji će se pojaviti na fonu jačanja nacionalističkih, desnih, retrogradnih političkih snaga; na Kosovu to se događa na fonu stvaranja mlade, nove nacionalne države; u Bosni u donekle disfunkcionalnom savezu nekadašnjih ratnih neprijatelja koji dolaze iz različitih etničkih/nacionalnih/kulturnih zajednica, itd. Ipak, iz svake od ovih država naslednica tu su jedna ili više predstavnica u Inicijativnom odboru. One su se inicijalno okupile kao feminističke aktivistkinje sa dugotrajnom istorijom političkog savezništva, drugarstva, uzajamne podrške tokom svih teških vremena, i na kraju, ali svakako ne najmanje važno – sa više od dve decenije građenja ličnih prijateljstava. Tu su, mada u manjoj meri, i generacijske razlike, pošto središnju grupu čine stare saveznice, iako su se kasnije pridružile i mlade aktivistkinje.

Uzdržavajući se od donošenja bilo kakvog suda, moramo biti svesne da među njima ima onih koje su angažovane na podržavanju svojih novonastajućih nacionalnih država. Da stvari budu još komplikovanije, taj proces stvaranja država osporavaju i napadaju upravo one države čije su građanke aktivistkinje koje pripadaju istoj središnjoj grupi. Prema tome, najizazovnijji zadatak će biti uravnotežavanje lojalnosti, političkih i drugih izbora i opcija u okviru samog procesa. Usklađeni napor koji

vodi zajedničkom cilju reagovanja na različite nepravde zahtevaće izuzetno nijansirane političke opcije.

Međutim, proces je već daleko odmakao. Ukoliko bude uspešan, biće to uprkos svim preprekama i imaće efekat političkog čuda koje se čak možda može porediti i sa stvaranjem Jugoslavije, posle Prvog svetskog rata, od strane nekadašnjih protivnika u tom ratu. U isto vreme, biće to konkretna politička izjava, različita od apstraktne pravde, u skladu s teorijskim stanovištem da je *nepravda* referentna tačka našeg realnog sveta.

Tokom skorašnjeg perioda održano je nekoliko sastanaka Inicijativnog odbora. Na jednom od poslednjih, održanom u Skoplju u februaru 2013, dogovoreno je da se ova grupa preimenuje u Organizacioni odbor. Konsenzusom su dogovoreni ranije predloženi termini za vreme zasedanja Ženskog suda za zločine protiv mira na Balkanu u periodu 1991-1999. Ušle smo u treću fazu koja vodi do finalnog događaja, Ženskog suda. U međuvremenu, zasedanje je odloženo za proleće 2015, a glavni problem je prikupljanje sredstava za pokrivanje osnovnih troškova. Središnja grupa se i dalje suočava s komplikovanim zadatkom da se probije kroz lavirint sledećih, vrlo intenzivnih aktivnosti u procesu koji treba da dovede do suđenja. To znači i dalje slušati glasove žena čija su prava bila pogažena, prikupiti ih tako da stvore sklad snažnih, jasnih glasova koji će u javni prostor poslati jednu nedvosmislenu poruku, poruku protivljenja nepravdi.

Ženski sud za Jugoslaviju neće imenovati – jer mu to i nije cilj –ali će jasno ukazati, uz iznošenje obilja dokaza, na institucije i snage na javnoj sceni, konkretne društvene, ekonomske i političke snage koje treba da ponesu odgovornost za decenije pustošenja. Snagu će mu dati strast ove starije generacije feministkinja nekadašnje Jugoslavije. To će biti ostavština jedne generacije feminističkih aktivistkinja koje su, svesno ili nesvesno, preuzele breme odgovornosti, ponekad čak i osećanje krivice, zato što nisu, uprkos činjenici da nisu mogle, sprečile ili zaustavile brutalne sukobe. To

im nije pošlo za rukom uprkos decenijama neumornog mirovnog aktivizma. Stoga je osećanje koje nas prožima osećanje duga. Sada, umesto pristupanja palijativnim simulacijama političkih rešenja, ili beskorisnim receptima i takozvanim terapijama ozdravljenja, ove žene, pre nego što napuste javnu scenu, žele da svom snagom kriknu jedno artikulisano, snažno i odlučno ne *svim nepravdama*.

Bibliografija

Agamben, Giorgio. 1999. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.

Arendt, Hannah. 1968. *Origins of Totalitarianism*. San Diego New York London: Harvest Book

Arendt, Hannah. 1994. *Essays in Understanding 1930-1954* (ed. by Jerome Kohn). New York: Harcourt Brace & Company.

Aristotle. 1976. *The Nicomachean Ethics*. Translated by J.A.K Thomson. Harmondsworth: Penguin Books.

Aristotle. 1984. *The Politics*. Translated by Carnes Lord. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Bell, Christine and Catherine O' Rourke. 2007. "Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay" in *The International Journal of Transitional Justice*, Vol. 1, (pp. 23 – 44)

Cohen, Stanley. 2001. *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge: Polity.

Denneny, Michael. 1979. "The Privilege of Ourselves: Hannah Arendt on Judgement" in Malvyn A. Hill ed. *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World*. New York: St. Martin's Press

Franke, M. Katherine, 2006. "Gendered Subjects of Transitional Justice" in *Columbia Journal of Gender and Law*. Vol.15:3 (pp. 813-828).

Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York & London: Routledge.

Fraser, Nancy. 2008. *Adding Insult to Injury: Nancy Fraser Debates Her Critics* (ed. by Kevin Olson). London & New York: Verso.

- Kumar, Corinne, ed. 2007. *Asking We Walk: The South as New Political Imaginary*. Books One & Two. Bangalore: Streelekha Publications.
- Kovacevic, Ljupka, Marija Perkovic, Stasa Zajovic, eds. 2011. *Zenski sud. Feministicki pristup pravdi (Women's Court. Feminist Approach to Justice)* Beograd and Kotor: Women in Black and Anima
- Kumar, Corinne, et al ed. 2001. *Singing in the Dark Times. Women Remember*. Cape Town: World Court of Women Against War, for Peace
- Nussbaum, Martha C. 2007. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. London: The Belknap Press.
- Nussbaum, Martha C. 2000. *Women and Human Development. The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okin, Susan Moller. 1989. *Justice, Gender, and the Family*. Basic Books.
- Pateman, Carole. 1988. *Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Plato. 1970. *The Republic*. Translated by Benjamin Jowet. London: Sphere Books Limited.
- Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge: The Belknap Press.
- Savic, Obrad, and Miljanic, Ana, eds. 2006. *Zajednica secanja: Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi (Community of Memory: Transitional Justice in an Historical Perspective)*. Beograd: Beogradski krug & CZKD.
- Simic, Olivera, and Volcic, Zala eds. 2013. *Transitional Justice and*

Civil Society in the Balkans. New York: Springer.

Teitel, Ruti G. 2000. *Transitional Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Young, Iris Marion. 1990. *Justice and Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Young-Bruehl, Elisabeth. 1982. *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven: Yale University Press.

Zajovic, Stasa. 2007. *Transitional Justice: A Feminist Approach*. Beograd: Women in Black.

www.eltaller.in

www.zenskisud.org

www.zarekom.org

www.icty.org

Rada Iveković

Nasilje i iscijeljenje : ratno i poratno razdoblje od prve generacije i poslije nje¹

¹ Ovaj tekst i neke druge ne bih bila u stanju napisati da nisam stekla uvida u pripremni rad Ženskog suda i u iskaze i svjedočenje njegovih svjedokinja, zahvaljujući strpljivom i zadivljujućem radu Žena u crnom (Beograd) i ostalih feminističkih grupa i mirovnih asocijacija iz Jugoslavije i post-Jugoslavije. Na ovome posebno zahvaljujem energiji i odanosti rodnoj pravdi Staše Zajović i Ženama u crnom. Moja zahvalnost ide posebno Lini Vušković : ona je ovaj tekst strpljivo čitala i komentirala, postavljala mi pitanja sve dok nismo izbistrile nejasna mjesta. Zahvaljujući njoj tekst je mnogo čitkiji, a za sva preostala mutna mjesta odgovorna je isključivo autorica.

Rat i ratno nasilje u jugoslavenskim zemljama (dalje: «u Jugoslaviji») odvijali su se u svom najbrutalnijem obliku od 1991-1999. Poratno vrijeme nasilja traje od 1999. nadalje, uključujući i današnjicu, u različitim intenzitetima. U razmišljanje o dogođenom nasilju sada se osim *prve* i najpogođenije generacije tokom rata uključuje i *druga generacija*, ona koja je odrasla u miru, ma kako on bio nezadovoljavajuć. Moguće je da se pogledi tih dviju generacija ne poklapaju potpuno. Za treću će generaciju rat već biti prošlost, što ne znači da će njegovi tragovi i posljedice biti uklonjeni ili zaliječeni.

Ženska ratna i poratna neposredna svjedočanstva s nevjerojatno oštrim zapažanjima i bez okolišanja pokazuju, kritiziraju i osuđuju lokalni patrijarhat, upleten u društveno-ekonomski sistem, u rat, i u mirnodoposko uređenje. Ona hrabro, s velikom lucidnošću i nadom u ostvarenje pravde, pokazuju ratno progontsvo, izbjeglištvo ili čak zatočeništvo koji se često produžavaju do u mir (kao ostanak bez stana zgot eksproprijacije ili uništenja kuće, prisilno preseljenje, egzodus, deportacija...). Pokazuju i prokazuju strahovito fizičko i seksualno izživljavanje nad ženama, djevojkama i djevojčicama, katkada i nad muškarcima, bez obzira čime motivirano (kao «etničko», «političko» ili drugo). Pokazuju i osuđuju nacionalistička zvjerstva svake vrste, počinjena od državnih vojski, od nacionalnih samozvanih jedinica, od milicija i terorističkih grupa najrazličitijih denominacija, od susjeda i prijatelja, od neprijatelja, i to kako nad individualnim ženama, tako i nad njihovim širim porodicama i zajednicama. Pokazuju militarizaciju, uprostačenje i podivjalost društava. Pokazuju konsenzus koji u velikoj mjeri postoji oko *sistematične nekažnjivosti nasilja prema ženama*, uključujući poslije rata. Ravnodušnost po ovom pitanju vlada kako u društvu tako i kod državnih organa. Svjedočanstva pokazuju odličan stupanj političke svijesti kad je riječ o analizi ekonomskog nasilja i vlasničkih odnosa, promjene društveno-političkog sistema i povezanosti ovog sa svim ostalim vrstama nasilja u patrijarhalnom društvu. Mada u cjelini fragmentarno prezentirana i mada im

nedostaje popratnih objašnjenja i stavljanja u kontekst, neka su svjedočanstva mali i zadivljujući biseri konciznosti, *precizne misli koja se rađa iz životne muke*, i cijeli mali politički programi. Sva svjedočanstva govore o velikim i nepovratnim gubicima najmilijih, a zatim i imovine, mira i dobrog života, kao i o gubicima sebe samih, kao ono: «Ja sam 15. avgusta 1992. umrla. Živa sam. Jer treba da kažem istinu (...).»

Šta možemo zaključiti iz svjedočanstava ?

Opća devastacija

Pročitavši svjedočanstva žena o ekonomskom, etničkom, seksualnom i militarističkom nasilju iz jugoslavenskog ratnog razdoblja devedesetih i iz poratnog, možemo prebrzo zaključiti o nekim njihovim zajedničkim karakteristikama, ne uzevši u obzir *potencijal* vizure i izgradnje projekta kroz očitovanje ženskog senzibiliteta i zahvaljujući njemu. Prebrz bi nas zaključak naveo da vidimo samo mračne strane svjedočenja («sve je to na kraju krajeva strašno i beznadno», što ne bi bila potpuna neistina), a ne i začuđujuće zaključke koje žene iz njih lucidno izvlače, ili koje možemo ponekad i same izvući analizirajući ih.

Ono što svakako valja uzeti u obzir pri analizi, a *što se po prirodi stvari u svjedočanstvima ne nalazi, to je međunarodni kontekst* (u svoj njegovoj mijeni tokom ove dvije i više decenija) kao i aspekt zajedničke postjugoslavenske situacije pred kojom smo². Naime, kroz raznovrsna svjedočenja koja crtaju kompleksan mozaik, nameće se nužnost procjene rata u SFRJ, kojim se ova raspala. Svjedočanstva, koja ne daju potpunu sliku jer su dijelom usmjerena

2 Ovu bi temu bilo moguće dalje razviti. Ona je veoma važna, ali nije ovdje naš zadatak.

na individualne sudbine premda preko njih i na sudbine porodica, zajednica, nacija u postrojavanju, društava u rasulu i prekrojavanju, država u raspadanju i novih u nastajanju, ipak ukazuju na, u složenosti uzroka i uvjeta rata, dva glavna aspekta: 1) redistribuciju tj. otimačinu, na kraju socijalizma, društvenog bogatstva, i 2) međunarodne prilike u kojima se to odvijalo (ovaj je drugi manje direktno vidljiv u svjedočanstvima iz spomenutih razloga). To je dvoje usko povezano, i to na različite načine povezano u različitim stadijima procesa rata a zatim «tranzicije». Do otimačine «ničijeg» društvenog bogatstva od strane novih elita pomnoženih sa 8 ili više administrativno-nacionalnih jedinica ne bi ni došlo da nisu međunarodni krediti SFRJ na Zapadu istekli i dospjeli na naplatu. Objedinjujuća kapa Saveza komunista tu se pokazala nemoćnom i ubrzo se raspala³. Republičke i lokalne strukture vlasti već su i ranije doprinijele rastu nacionalizma time što su nastojale da jačaju vlastite političke pozicije prebacujući odgovornost za krizu na druge republike i uzroke u SFRJ i, naravno, na federaciju. Zapadni kreditori i evropski politički ucjenjivači koji su *diktirali* demokraciju kao uslov kreditima, radije su uložili povjerenje u nacionaliste Miloševića i Tuđmana (temeljeći svoje opredjeljenje na pojednostavljenom zaključku o političkoj legitimnosti ovih nacionalističkih vođa koji su – i jedan i drugi – odnijeli pobjedu na višestranačkim izborima u Hrvatskoj i Srbiji) nego u reformirane komuniste. Tako su tadašnjem predsjedniku vlade Anti Markoviću uskratili kredite⁴. Kuća bez temelja (dotrajala privreda, neobavljene administrativne reforme i sl.) a onda i bez krova (do tada hegemono konsensualna «viša» instanca zajedničke države, kao neki habermasovski «administrativni patriotizam», igrama iskrivljenih pogleda u ogledalu,

3 Za ozbiljniju analizu historije, pa i početka historije raspada Partije i onda dakle i SFRJ, koja je bila partijska država, vidi Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2014. Naš je prikaz ovdje samo ovlašan i bez dokumentacije.

4 Naravno da je ekonomski program Ante Markovića bio neoliberalan i išao i sam niz dlaku « međunarodnoj zajednici », pa uprkos prvim realnim uspjesima vjerojatno ne bi vodio ka društvu veće jednakosti. Ali da je za njega bio dobio kredite (što nije), možda se još moglo očuvati jedinstvo zemlje i izbjeći rat. A možda se i nije više moglo, ukoliko su nacionalizmi već tada bili otišli predaleko – što je vjerojatno.

simbolički prelomljena kroz Partiju) srušila se čim su ljudi počeli tražiti utočište u prvoj slijedećoj instanci, jedinjoj koja se nudila: naciji. Tu su se ubacili novi oligarsi (bivši partijsko-državni i privredni moćnici) koji su budzašto «otkupili» poduzeća i imanja po cijeloj zemlji (a proces je počeo već pred kraj vidljivog raspada). Ljudi su preko noći ostali i bez posla (iz različitih razloga, etničkih, političkih, privrednih i drugih) i bez uštedevine u bankama, kao i bez instance kojoj bi se žalili i od koje bi potraživali pravni lijek. Nacijā, koje više nikakav zajednički okvir nije objedinjavao, je sad odjednom bilo onoliko koliko je oligarhija u nastajanju bilo željno dijela zajedničkog kolača i koliko ih je bilo spemno da za to ratuju. Preko noći je nestalo i bilo kakvog pravnog poretka u općoj otimačini, pa krivičnim djelima nije bilo kraja. Ljudima su otete uštede u bankama, imovina, prisilno su dizani razni «zajmovi», oteti su postojeći društveni fondovi (penzijski, stambeni, zdravstveni, školski), pljačka je cvjetala pod nacionalističkom zamjenom teze da su nam «drugi» sve oduzeli.

«Međunarodna zajednica» ipak nije podržala antinacionalističke opozicije niti njihovo udruživanje. Ona je vidjela rješenje, a ne problem, u promjeni društveno-političkog sistema i u prelasku sa socijalizma na kapitalizam, umjesto u reformi socijalizma koja se nametala.

Nacionalistički diskurs, koji je dobro opisan u feminističkoj literaturi i drugdje, stavljen je u pogon za pravdanje stanja bezakonja, kriminala, mafijaštva, pljačke, nasilja i rata. On je služio ratnom huškanju, a ni danas, dvadesetak, dvadeset i pet godina nakon rata nije utihnuo.

Iz svjedočanstava žena se vidi da će za sve ovo, uključujući za imovinske odnose, biti potrebno preispitivati zakone po pojedinim jugoslavenskim zemljama, preformulirati ih i tražiti pravni lijek. Na planu samih imovinskih odnosa, s onu stranu i čak bez obzira na pretrpljeno nasilje i stradanja, poslije rata ostao je sam kaos, tako da se ljudske situacije ne daju razriješiti.

Poći ćemo od toga da se svjedočanstva ne mogu tako lako kategorizirati na ona o ekonomskom, etničkom, seksualnom ili militarističkom nasilju. Konstatirat ćemo zatim da se dobar dio tako dugotrajnog, raznovrsnog i dubokog nasilja pretvorio u stalno *strukturalno nasilje*, tako da danas živimo u nasilnim društvima. Prvo što uočavamo, to je da postoji kontinuitet između tih navodno odvojenih oblika nasilja, i da se *sva redom* mogu kvalificirati kao politička ali i kao socijalna, povrh specifične kvalifikacije svakoga od njih. Drugi kontinuitet koji uočavamo i koji je, uostalom, predviđen, kao i prethodni, u samim pretpostavkama rada Ženskog suda, to je onaj između ratnog i poratnog nasilja. Nekoliko žena to eksplicitno i kažu.

Ako postoji kontinuitet između ratnog i poratnog nasilja, *kako ne pretpostaviti da postoji i kontinuitet između predratnog i ratnog nasilja nad ženama* ? Ovdje mislimo na SFRJ, koja ni sama u tom pogledu nije nimalo besprekorna, kao uostalom nijedna poznata zemlja (*toute proportion gardée*). Takav kontinuitet bez sumnje postoji, pa i njega valja opisati. Ali zaključak o svestremenitosti nasilja nad ženama i drugim « slabim » karikama u društvu ne treba da nas navede na tezu o « vječnom ženskom » i njegovoj fatalnosti, o nepromjenjivosti položaja žena i normalnosti nasilja nad njima. Naprotiv. Konstatiranje kontinuiteta nasilja nad ženama u svim epohama navodi nas na pomisao da je potrebno proučavati njihove različite okolnosti a u ovima zajedničke crte i uzroke, kako bi se tome našlo lijeka i u praksi. Feministička « teorija » i « praksa » ne mogu se udaljavati jedna od druge. Konstatacija o svestremenitosti nasilja nad ženama, čime se ne spori nasilje nad drugim grupama i ovisno o historijskom segmentu (naprotiv – zato što su ta nasilja u sprezi), ne može voditi u fatalizam i mirenje, već u iskušavanje stečenog ženskog znanja – dosta nam je tog svestremenog nasilja - i u daljnju borbu.

Najvažnije što se može iz svega zaključiti bit će ono što se odnosi na *zahtijev* žena imajući u vidu organiziranje budućeg pravednog i demokratskog društva. Ovo će uzimati u obzir i njihove političke,

socijalne, ekonomske, i kulturne zahtjeve, i ono što se odnosi na predložene pravne lijekove. Također treba predvidjeti i horizont *kulturnih* očekivanja žena⁵, pogotovo s obzirom na činjenicu da se kulturni aspekt najlakše gubi iz vida. Demokracija o kojoj je riječ ne može biti osigurana načelnom i puko formalnom « državnom » demokracijom (ili od države uzurpiranom demokracijom), već ona mora da sadrži i spolnu/rodnu demokraciju, ravnopravnost i jednakost, a dakako i demokraciju koja funkcionira, i pored ratom duboko izmijenjene demografije, u miješanim društvima i u društvima u kojima je traumatično izmijenjena nacionalna struktura stanovništva, pored svih ostalih poremećaja.

« *Etničko čišćenje*⁶ » je uz *masovna silovanja* svakako bilo najspektakularniji aspekt ratova u jugoslavenskim zemljama. Ni jedno ni drugo nije bilo « specijalnost » ovih ili onih, ove ili one nacije, ali oboje su se uglavnom odvijali zajedno. Dakle, zajedno su se odvijali etničko (rasno ; nacionalno) nasilje i seksualno nasilje, jedno u podršku drugoga, u različitim razmjerama. Etničko ili nacionalno nasilje obično ima jasnije definiranog počinioca : to je država, država-u-nastajanju, nacija-u-nastajanju, ili vojska odnosno milicije u njihovo ime. Potrebno je učiniti mali pomak u mišljenju da bi se uvidjelo da i seksualno ratno nasilje (pa i nasilje u ni-ratu-nimiru, kakve su često bile prilike kod nas) ima iste počinioce, a ne samo pojedince. To vrijedi i za situacije u kojima se ne priznaje da « smo » u ratu. Opis ovakvih situacija obično zahtijeva razlikovanje između civilnog stanovništva i vojske, no u građanskim ratovima kakvi su ovi ratovi u osnovi bili, takvo je razlikovanje uglavnom nemoguće. U tim ratovima u svakom slučaju najviše strada civilno stanovništvo, a u ratnim se zonama stvaraju situacije *apartheida* ukoliko stanovništvo koje se smatra alogenim nije još potpuno deportirano kroz « čišćenje ». Poslijeratna ekonomska zaleđivanja,

5 Na primjer, izlazak iz militarizirane kulture i militariziranog društva koje je postalo primitivnije, ruralnije i nasilnije nego što je bilo pred rat.

6 Termin je u nekoliko pogleda loš, ali je uvriježen. Ipak ga koristimo, i ne možemo ovdje započinjati razmatranje njegove neprimjerenosti.

neriješeni i nerješivi politički, imovinski i ostali odnosi doveli su, u zemljama nasljednicama Jugoslavije, do dugotrajnog stagniranja i do žrtvovanja horizonta rješavanja cijelog kompleksa pitanja izniklih iz rata.

Karakteristika je i ovih ratova kao i nezadovoljavajućeg mira kakav vlada na području bivše zemlje, da svako i dalje prebacuje krivicu i odgovornost na druge, što je potpuno u neskladu s feminističkom etikom, a zapravo s etikom *uopće*.

Konačno, u sažetku to Goran Fejić ovako opisuje⁷ :

Prebacujući na « druge » i na saveznu državu odgovornost za ekonomsku krizu i za galopirajuću inflaciju, nacionalistički su rukovodioci pokušavali sačuvati svoj pokolebani politički legitimitet. Usput, oni su raspirivali osjećaj svake nacionalne grupe da je žrtva ostalih ili nekog levijatana komandnog sistema.

Slovenija, izvoznica gotovih proizvoda, željela je zadržati veći dio deviza. Slabije razvijene republike žalile su se da svojim jeftinim sirovinama subvencioniraju industriju razvijenijih. Tupi etno-nacionalizmi međusobno su se podsticali i gotovo su bez greške ispunjavali prazninu koju su ostavljali deprimirajuća stvarnost, nestanak ideologije i odsustvo trans-jugoslavenkog javnog prostora u kojemu bi divergentni interesi mogli da se konfrontiraju kroz dijalog i da proizvedu nešto novo. Naša je kriza proizvodila samo identitarni bijes, glup i ubilački.

Nacionalističke partije pobijedile su na izborima u Sloveniji i u Hrvatskoj u aprilu 1990, dok je Milošević dobio izborni blagoslov u Srbiji decembra iste godine. On je na sav glas vodio svoju « antibirokratsku revoluciju ». Pošto je ukinuo autonomiju Kosova i Vojvodine, podržao je nacionalistička potraživanja Srba u Hrvatskoj i u

7 Odlomak što slijedi je njegov, na čemu mu hvala. Kao i uvijek, zahvaljujem mu na kritičkom i pažljivom čitanju mog teksta.

Bosni. Umoran od krize i od sklerotizacije sistema, narod je slijedio svoje nove proroke. U Srbiji je to nazvano « dogadanjem naroda ». Na početku svog uspona, Milošević je nepokoravanje Kosova nazvao kontra-revolucijom, ali je veoma brzo napustio bilo kakvu marksističku retoriku. Cilj ubrzo više nije bio « dobrobit radničke klase », već dobrobit srpskog naroda.

U Hrvatskoj, koliko i u Srbiji, štampa je produbljavala temu nesvodivih neprijatelja: u Beogradu su svi hrvatski nacionalisti, a ubrzo i svi Hrvati bez razlike, nazivani ustašama. U Zagrebu, i sama je ideja Jugoslavije prevođena sve više i više kao sinonim velikosrpskog ekspanzionizma. Uskoro se govorilo o « Srboslaviji ».

Ante Marković, reformski premijer, pokušao je da se suprotstavi rastu nacionalističkih snaga lansirajući nov reformski program, insistirajući na brzom procesu integracije u Evropu ; osnovao je i svoju partiju – « Partiju demokratskih promjena ». To je bilo kao dašak nade, ali kratkotrajan.

Stranka Ante Markovića nije nikad ni uspjela da uzleti. Nacionalisti nisu dopuštali. Rušioći zemlje bili su već ugrabili komande i u Beogradu i u Zagrebu pa do izbora na federalnom novou nije nikad ni došlo.

Zašto je Evropa tako brzo okrenula leđa Markoviću, požurivši da uđe u dijalog sa novim vođama (i « voždovima » ?) naroda ? Ne mislim da je to bio strateški izbor. Prije se radilo o odsustvu bilo kakve strategije. U svom uprošćenom triumfalizmu post-hladnoratovskog perioda, Evropa i Zapad generalno su bili fetišizirali izborni događaj i nisu dake mogli niti htjeli, negirati pobjedu na izborima federalnih jedinica⁸. A kad je rat jednom počeo, prestanak neprijateljstava postao je glavni cilj pa je « međunarodna zajednica », prirodno, stala da pregovara sa ratnim vođama koji su, uz pomoć bombi, postali nezaobilazni sagovornici.

8 Pa ipak, Evropa će odbiti da prizna, 2006. godine, pobjedu Hamasa u Palestini. G. F.

Specifičnost nasilja nad ženama

Za specifičnost seksualnog nasilja nad ženama svako zna. Manje je poznato da postoji specifičnost nasilja nad ženama i u drugim oblastima, na primjer u oblasti ekonomskog nasilja. A kod pojedinih kategorija žena, kao što su Romkinje, žrtve (ali i borkinje) u svakom pogledu, to se sve kumulira. Sva druga nasilja, i ona koja se ne tiču direktno žena, obilježena su spolnom i rodnom hijerarhijom i time osnažena. U tome i jeste specifičnost nasilja nad ženama, jer ono kao da se umnožava, prednjači i potvrđuje paradigmu u bilo kojem drugom nasilju.

U situaciji ratnog stanja i zatim poratne pustoši (čak i u mjestima ili republikama gdje rata nije bilo : izbrisani u Sloveniji ; radnice u Crnoj Gori), žene su daleko brže i dublje bile pogođene naglom stihijskom privatizacijom, otimačinom društvene imovine, općom pljačkom. O tome najbolje svjedoče crnogorske radnice, ali procesi su bili slični svuda. Prije nego što su potpuno izgubile posao, one su mjesecima pa i godinama dugo eksploatirane : nisu im isplaćivani dohotci, ili su im samo djelimično i uz zatezanje isplaćivani, uz razna obrazloženja ili bez ikakvih obrazloženja, ali uz najrazličitije ucjene koje su činile da se one ne mogu žaliti u situaciji gdje se nije imalo kome žaliti. U najboljem su slučaju dobivale minimalac, a ni tada im se nisu uplašivali penzijski doprinosi i osiguranje, što one nisu mogle ni znati budući da nisu dobivale nikakav isplatni list. Nisu mogle odlaziti na porodiljsko, ili su pak bile poslate na prinudni « odmor », ili su opet bile prinuđene raditi neplaćeno prekovremeno. Bile su « ratno » mobilizirane za posao o kojemu nisu odlučivale. Bile su otkupljivane od uzastopnih poslodavaca za koje nisu ni znale ; firme, nekad društvene pa privatizirane, su im mijenjale imena i status. Nisu bile prijavljivane, radile su na crno, doživljavale su represiju kao sindikalne radnice i borkinje za svoja radnička prava, ili diskriminaciju kao politička opozicija. Žene koje su gubile posao, ili su po « radnoj obavezi » (tj. prisilnoj mobilizaciji) bivale poslate na posao u drugo mjesto, katkada takvo kamo zbog ratnih prilika nisu mogle stići bez opasnosti po život,

bile su još k tome diskriminirane i maltretirane po « etničkom » ili « vjerskom » osnovu, i ostajale su bez stanova i imovine. Bilo je nasilja i pretučenih žena u većem obimu, ne računajući ubistva, kojih je također bilo (čak čitavih porodica). Izbacivanje iz kuća, odlazak na prisilan rad (ratna mobilizacija) i slične traumatične situacije odvijale su se istovremeno sa (u istim familijama ili u susjedstvu) masovnim ubojstvima, likvidiranjima ljudi, nestankom sinova i muževa, prisilnom mobilizacijom muškaraca. Odvijala su se privođenja, saslušavanja, zastrašivanja, noćne prijetnje. Tako da žene nikad nisu bile izložene samo jednoj jedinjoj strahoti, nego cijelom nizu, a još su i radile i pomagale se u solidarnim grupama i skrivale vojne bjegunce. Iz stanova su policijski izbacivane s djecom (često baš po etničkoj osnovi ili, u Hrvatskoj, kada se radilo o porodicama vojnih lica iz JNA) ; to se zvalo « deložacija ». Ili im se u odsustvu neko drugi useljavao u stan, iz bilo kojih razloga, ne nužno etničkih uostalom. Grabilo se šta se stiglo. Nije bilo instance kojoj su se radnice mogle žaliti bilo za radna prava bilo za takva stambena izbacivanja, mada su u nekim malobrojnijim slučajevima (slučajevi se vuku neriješeni do danas) uspjele naknadno povratiti stanove nakon žalbi. Bilo je i seksualnog ucjenjivanja i zlostavljanja, kao i « običnog » fizičkog nasilja, maltretiranja na poslu, kontrole odlaska na pauzu ili u WC, kontrole menstruacije itd. Bilo je nasilja zbog etničke ili političke pripadnosti, ili zbog takve *pripisane* pripadnosti koju radnice i nisu nužno same proklamirale. Uskoro su žene počele dobivati manje plate nego muškarci za isti rad, a invalidi rada su gubili svoj status i mogućnost potraživanja. Mladi i starije žene nisu se više mogli zapošljavati. Siromaštvo je raslo, bilo nametano, i potom je cirkularno postajalo uzrokom za daljnje diskriminacije. U oblasti radnih odnosa i radnog prava nastalo je bezvlašće. U tom okviru, ekonomsko je nasilje nad ženama spolno specifično, kao i seksualno i ostala.

Mnoge se žene sjećaju proteklih devedesetih godina s ogorčenjem, žaljenjem i poniženjem zbog svega što im je učinjeno, što se dogodilo komšijama, zbog svega zla koje nisu mogle da spriječe (pored

onoga što su spriječile ili ublažile) i uglavnom sa žaljenjem za zemljom. Sjećaju se kako su politički ucjenjivane pa im se tražilo da pristupe ovoj ili onoj stranci, ili kako im se u vrijeme izbora nudilo po 50 € da glasaju za određenu partiju. Najviše se žale što niko za tu propast i to nasilje nije odgovarao čak i kada su one uspjevale da ulože tužbu ili žalbu, što im je uglavnom bilo onemogućivano, uključujući i fizički, i onda kad su se institucije ponovo s teškom mukom uspostavile.

Na pitanju *spolnog nasilja* nad ženama, koje se vrši i u « nacionalnom » i « etničkom » ključu i stavlja u funkciju građenja nacije, konstruira se nacionalni mit. No potrebno je podsjetiti da su žene u svim slučajevima, i pored drugih « razloga », napastvovane i zato što su žene, i što su laka meta za kukavice. Te su teme poznate, neoriginalne i ne treba ih ovdje previše ponavljati. Također ne treba zaboraviti da su žene i u ratu i u miru silovane i od strane pripadnika *vlastite* nacije. Nacija je viđena i konstruirana kao ranjivo žensko i materinsko tijelo koje treba zaštititi kad se radi o vlastitoj, a « oploditi », prisvojiti ili uništiti kad se radi o tuđoj. Prikazana je i u obliku teritorije i granica. Nacija svojim ženama ne vjeruje, te ih stoga stavlja kao « sestre » u podređen položaj u odnosu na « braću », koja su i sama pod neprikosnovenom dominacijom oca nacije. U simboličkoj identifikaciji s takvim ocem nacije koja se traži i od braće i od sestara, braća su naravno uspješnija po prirodi stvari, pa sestrama ostaje samo to da svoju sudbinsku neuspješnost pretvore u prihvaćenu podređenost i da pokušaju da se *što više* identificiraju sa *drugim* spolom (spolom oca nacije) znajući da to ne mogu savršeno. A to znači da žene uzgajaju socijalizaciju, solidarnost, razmjenu i empatiju koje su tako, na kraju krajeva, tradicionalno ženska, pa i nametnuta, uloga. Ovdje se može cijela stvar usporediti sa pojmom « bijeljenja rase » u smislu « poboljšavanja rase » koji se prvobitno pojavljuje u kolonijama na američkim kontinentima (Brazil, za Portugal ; Guatemala, za Španiju, itd) i koja ostaje trajni fond retrogradnih politika manipuliranja *rodom i rasom* (isto tako konstruiranim pojmovima). Za « bijeljenje i poboljšavanje rase », dakako, bilo je potrebno

vladati ne samo domorocima, već u prvom redu i ženama, uključujući tu i vlastite, zadužene da to osiguraju. Ali ako je takva uloga ženske socijalizacije i tradicionalna pa i naučena, ona je ipak u izvjesnim prilikama dobrodošla, budući da prelazi spolnu barijeru u situaciji u kojoj je socijalizacija muškaraca tek socijalizacija (i razumijevanje) za istog i s istim, i zatvara granice. Takva ženska socijalizacija i empatija sa drugim, na koju je gura « viši » zahtjev identifikacije s idealom oca nacije, pridodaje se ženskoj prvobitnoj identifikaciji s istim spolom : žene su socijalno spremnije i sposobnije zato što su društveno otvorene prema oba spola (i čak dalje od spolova), što se uostalom pokazalo tokom i poslije rata. Takva ženska socijalizacija na (barem) dva fronta ujedno je s vremenom i odavno postala i vrsta *ženske kulture*.

Ovakva je dvo- ili više-frontna kultura, iako bez garancije i bez esencijalističkog ili naturalističkog zakucavanja u « vječnost » ili « zadatost », u principu bliža mogućoj *kulturi nenasilja*. Ona može pomoći u mijenjanju kulturnih matrica. Kulturu nenasilja u našim krajevima valja tek izgraditi i ona je stvar budućnosti, a jedan od doprinosa joj je Ženski sud. U tom smislu, ženski pokreti i Ženski sud, koji su u osnovi mirovnog potencijala, mogu izaigrati, *preokrenuti* i u konstruktivnom smislu iskoristiti simboličku i prirodnu nesimetriju spolova. Prema ovoj, zato što su žene te koje rađaju, žene nastaju iz istog spola, a muškarci se rađaju iz drugog. U društveno-političkoj i historijskoj kompenzaciji stoga, oslanjajući se na fizičku snagu i nasilje, muškarci ovladavaju rađanjem putem ustanovljenja braka, kontrole žena i nametanja imena oca, i još postižu i to da im u svakoj generaciji žene « nevidljivo » (jer ne prenose svoje prezime ni dominaciju) krpe prekinutu mušku lozu. Muška je loza uvijek prekidana zato što se sinovi ne rađaju iz očeva već se i oni rađaju od majki. Jedino ženska loza, koja je nepriznata, ima kontinuitet, jer se djevojčice rađaju od majki, ali taj im je kontinuitet osporen time što ne prenose ime, već moraju da pristanu na ime oca. U ratu smo vidjele ovakve mehanizme na djelu u zapanjujućim razmjerama, a naročito pokušaj guranja žena u « tradicionalne » uloge u novo-ruraliziranim, novo-militarizira-

nim, novo-primitiviziranim i novo-podivljanim i dezorijentiranim društvima. Osim što su žene na taj način tretirane kao objekti i nikad kao subjekti, tradicionalno se u nacionalističkoj pomami i u ratnom naponu žene koriste i kao *medij*, tj. kao *sredstvo poruke i prijetnje* jedne grupe muškaraca drugoj grupi muškaraca : evo šta mi « vašim ženama » radimo.

Pošto se, u društvima koja ni ranije nisu marila, ali koja su tako postala ponovo još više primitivno patrijarhalna što pod utjecajem rata, što naprosto pod utjecajem moderniteta kao takvog, položaj žena smatra nevažnim, veoma je važno čuti glasove protesta i svjedočenja žrtava koji se dižu protiv toga. Važno je pokazati kontinuitet nasilja nad ženama i učiniti ga *vidljivim*, ali prikazati i ono što su žene kroz to politički naučile, i vrijedno je čuti zahtjeve žena. Važno je iz svjedočanstava izlučiti zahtjeve žena.

U pogledu nasilja, važno je da vlasti, država, institucije, škola i obrazovanje javno priznaju postojanje takvog nasilja a posebno silovanja u ratu. Svjedokinje zahtijevaju da se standardiziraju isti krivični kriteriji i oblici kažnjivosti, da sudovi brže pristupe rješavanju ovakvih slučajeva i isljeđivanju onih u koje se sumnja. Žene, ženske i građanske grupe treba da budu ohrabrivane da podnose tužbe. Premda pravo nije isto što i pravda, pravo treba da ima kako retributivni tako i restorativni aspekt, i da pruži zaštitu kao i pravnu i moralnu zadovoljštinu. Nekažnjivost à propos nasilja prema ženama ne može se više tolerirati. Danas (2014-15) vidimo da o ovome postoji *svjetski konsenzus* u većini zemalja širom Azije, Afrike i Latinske Amerike, čak i u onima u kojima se tradicionalno krivica za nasilje prebacuje na žrtvu kada se radi o ženi.

Nekažnjivost je međutim ono na što se žale svjedočanstva. Nekadašnje se žrtve još uvijek prečesto suočavaju sa svojim nekadašnjim mučiteljima koji su na slobodi i koji ih muče sjećanjem, izvrgavaju ruglu i sramoti. Za vrijeme rata a i poslije rata, mnoge žene se žale na kontinuitet i istovrsnost seksualnog nasilja koje su trpjele za vrijeme ili trpe poslije rata, katkada i od istih tipova. U nekim

slučajevima, kada su nasilnici bliski vlastima, miliciji ili policiji, njima se nije moglo i još uvijek ne može stati na kraj. Seksualno nasilje, bez obzira da li pod izgovorom « etničkog », ne sastoji se od pukog muškog seksualnog zadovoljavanja, nego obično sadrži prekomjernu surovost i užas, krajnji prostakluk, fizičko nasilje, batinanje, čupanje kose i odjeće, lomljenje udova, fizičko ponižavanje ekstremne vrste i mračnu režiju događaja smišljenu na strah. Često se radi o grupnom napadu ili, nakon individualnog napada, o grupnom zatočivanju žrtve i njenom držanju u zatvoru, te predaju ili čak prodaju drugim grupama. Za vrijeme rata, bilo je slučajeva da razne naoružane milicije predaju ili preprodaju žrtve drugim milicijama « neprijateljskog » političkog znaka. U odnosu na historijski rat protiv žena, na *feminicid*⁹, koji je paralelan svakom ratu i u njega usađen, a pogotovo u odnosu na građanski rat, oni su *sa iste strane*. Osim žrtvi silovanja u zloglasnim i poznatim logorima, bilo je mnogo žrtava, držanih grupno ili osamljenih u individualnim kućama i izolaciji kroz duže periode i od više mjeseci. Ovo se približava postupcima u feminicidu koji je toleriran i politički konstitutivan u društvenoj i političkoj konstrukciji. Postoji općenito daleko veća politička i društvena tolerancija u nasilju prema ženama nego što je tolerancija za nasilje prema muškarcima, potpuno nasuprot klišeu koji, u više narodnih uzrečica, zagovara veću pažljivost ili prvenstveno spašavanje žena¹⁰. Opisani su i slučajevi gdje ovakve žrtve poslije nisu uspjele

9 U povijesti čovječanstva ne nedostaju primjeri velikih pokušaja *istrebljenja ženskog roda*. Evropski lov na vještice, koji nije bio šala i koji je, dobrim dijelom neproturječen, trajao sve do u stoljeće Prosvjetiteljstva, jedan je od njih. Kod nas je svojedobno bio skovan za feminicid duhovit, ali jezički hibridan termin « ženocid ». U Meksiku su danas ženomorstvo i njegova nekažnjivost poprimili zastrašujuće razmjere. U Indiji, Kini i drugim zemljama postoji praksa selektivnog abortiranja ženskih fetusa i ubijanja ženske novorođenčadi s istim efektom. To su oduvijek « normalne » prakse čovječanstva. Prastari i tolerirani lov na žene u Africi posljednjih je godina obnovljen u mnogo većem obimu, a proširen je i u tekućim ratovima (uglavnom izazvanim od zapada) u nekim muslimanskim (naročito arapskim) zemljama.

10 « Prvo žene i djeca » i slično. I nasilje kao i diskurs o nenasilju prema ženama dolaze iz istog izvora. Prvo pokazuje realnu situaciju, drugo pokazuje željenu, ali nepostignutu, alternativu kao i izlog muške « pravednosti », u slučajevima kad se pričom može zabašuriti istina. Na takvom zabašurivanju istine funkcionira kultura « kolektivne memorije ».

dobiti status civilnih žrtava rata i silovanja, budući da nisu bile zarobljene ni « zvanično » popisane u logorima ili prijavnim uredima ili da nisu mogle « dokazati » da su žrtve. Ovakvi su slučajevi među najskandaloznijima i pokazuju komplicitet institucionalnih i društvenih politika, jer žene u ovim situacijama nisu mogle poslije traume dobiti ni psihološku ni pravnu pomoc, niti tražiti ili dobiti odštetu. Većina se svjedokinja slaže (kad je u pitanju BiH) da je potrebno da žene sa cijelog teritorija imaju isti tretman i potpadnu pod isti zakon po kojemu im se javno priznaju patnje i po kojemu mogu goniti svoje krvnike, u čemu država treba da prednjači i da ih podržava. Time bismo se udaljile od onog ciljanog modela koji ipak još nije postignut, gdje bi *femicid* bio upisan u osnovu sistema¹¹ kao njegov konstitutivni dio, u ovom slučaju neoliberalnog sistema, koji inače na Balkanu « kasni ».

11 Jules Falquet, « Des assassinats de Ciudad Juárez au phénomène des féminicides : de nouvelles formes de violences contre les femmes ? » www.contretemps.eu/auteurs/jules-falquet. Autorica istražuje masovna ubistva žena u savremenom Meksiku, a zatim to povezuje sa promjenom strukture proizvodnog procesa u posljednjoj fazi neoliberalizma i sa nužnošću, u takvom scenariju, ubijanja i besplatnosti same radne snage (u ovom slučaju, žena) ; sa činjenicom povezanosti i ortakluka između mafijaških organizacija koje se bave drogom, državnih struktura, korumpirane policije, i muških oligarhija, i došla je do zaključka da se u neokompradorskim ekonomsko-političkim sustavima (čiji su naši sistemi samo siromašniji rodaci) femicid pojavljuje kao potpuno konsenzualna i konstitutivna, čak neophodna karika u lancu u uvjetima potpune nekažnjivosti (nikoga nije briga što se žene individualno i grupno sistematski istrebljuju). Žene, a ni druge brojne žrtve, nemaju apsolutno nikoga kome da se obrate za zaštitu u takvim uslovima, nikakve više instance, a tako je bilo i kod nas za vrijeme rata. U Meksiku one neće imati kome da se obrate sve dok se narod u cjelini ne pobuni (on se na tu temu upravo polako budi i buni /2014/, i to povodom slučaja 43 ubijena studenta - muškarca) i dok ne podigne revoluciju, te dok ne preokrene hegemoniju. Nešto može da dođe odavde, a ništa od država prožetih mafijama i kriminalom.

Opći modernitet i nasilje prema ženama

Uvodimo ovdje pojam « općeg moderniteta », koji obuhvaća kako socijalistički tako i kapitalistički modernitet. O tome je kod nas pisao Radomir Konstantinović pokazujući da bar u pogledu teme koja nas ovdje zanima, među njima nema bitne razlike¹².

Jednim bi se kratkim i brzim filozofsko-historijskim presjekom moglo pokazati i (među ostalim mogućim) razlikovanje dva tipa moderniteta, a oba dotiču položaja žena i mogućeg nasilja prema njima, iz drugačijeg rakursa : prvo, onaj koji teorijski vodi od filozofa Johna Locke-a i koji teorizira privatno vlasništvo a s njime i reprezentativnost ili ne u izbornim tijelima : predstavljeni su samo oni koji imaju posjed, što isključuje sve osim muškaraca viših klasa. Izostavljeni su iz reprezentacije i dakle iz vlasti kolonizirani narodi, žene, djeca, mentalni bolesnici, svi oni čije vlasništvo ne počiva na posjedovanju u prvom redu sebe samih : oni ne raspolažu sobom, bez obzira iz kojih razloga. Tako žene nisu isključene kao žene, već kao ne-posjedujuće osobe. U anglosaksonskom pravu koje ne zapečaćuje te kategorije jednom zauvijek i koje stalno evoluiru, udovice ili starije neudate kćerke mogle su, kao izuzeci, naslijediti, a s vremenom je i snižavana visina vlasništva, imanja, ili iznos koji je dozvoljavao pristup političkoj reprezentaciji, tako da su s vremenom i žene, i radnička klasa, uvršteni među glasače, a 1965. godine u SAD među njih su, nakon duge borbe, ušli i « crnci », tj. dobili su civilna prava i postali građani. Važno je razumjeti da je, pod takvim uvjetima « prvog » moderniteta, veza između političke zastupljenosti (i dakle javne vidljivosti), posjedovanja i nasilja veoma bliska. Ko ne posjeduje, taj nema udjela u zajedničkom kolaču, pa je zanemariv i podložan nasilju. Ko (zbog

12 Vidjeti Konstantinovićeve radove u cjelini a naročito *Filosofiju palanke*, i također, među ostalima, i moju interpretaciju *Patrijarhat - čitanje i komentari izabranih dijelova Filosofije palanke*, u izdanju Žena u crnom, Beograd, i na njihovom site-u.

toga ili iz drugih razloga) nije zastupljen, taj nije vidljiv, a nasilje je prema njemu dozvoljeno, tolerirano, ili lakše tolerirano. Pravo se neravnomjerno prostire po ovim sferama, u izvjesnoj evoluciji i u razlikama već i prema vrstama pravnih sistema. Žene se « slučajno » i svuda nalaze u donjim kategorijama, a kada se i uzdignu do gornjih (što je uglavnom rezultat dugih i još neokončanih borbi), pravo je tradicionalno diferencijalno fleksibilnije u primjeni na njih na različite načine, sa znatnim međusobnim razlikama kada je o njima riječ. To pravo « kapitalističkog moderniteta » počiva na individui i na odgovarajućem privatnom vlasništvu.

Drugi tip moderniteta mogao bi biti onaj kojeg smo poznavali u jednom njegovom obliku u Jugoslaviji, a koji podrazumijeva društveno vlasništvo a također i ista prava muškaraca i žena, pa i svih građana. On podrazumijeva jedan tip društvene i ljudske solidarnosti koji u prvome nije ni moguć (osim kao izuzetak individualnog napora, što već ograničava njegovu generalizaciju) ni predviđen.

Neke feminističke teoretičarke danas prizivaju *treći tip moderniteta*, koji bi uključivao ženske metode i počivao na njima, kao na primjer na *care-u*, *brizi*, *pomoći ili njezi* koju žene i historijski i tradicionalno gaje prema zajednici, porodici i pojedincima, preko asocijacija i udruživanja bez obzira na vrstu vlasti i vlasničkih odnosa¹³.

Ne treba zaboraviti da je u postjugoslavenskim zemljama, zbog velikog skoka unazad čitavih društava i državnih struktura, sve ovo dovedeno u pitanje, i da je srušen jedan dosta visok stupanj razvijenosti društvenih vlasničkih odnosa koji impliciraju izvjesnu društvenu solidarnost. Sa srozavanjem ovih općih odnosa, strmo-glavili su se još i više *društveni odnosi spolova*, te je nasilje prema ženama postalo ponovo neupitno i sporedno.

13 Fabienne Brugère, « Quelle politique de l'individu aujourd'hui? », konferencija « Diversité culturelle, subjectivation et communauté politique » 6-og januara 2015, FMSH, Pariz. Nama naravno izgleda da nema smisla govoriti o modernitetu tamo gdje se više ne analizira ni vlast ni vlasništvo kao društveni ali i kao proizvodni odnos (proizvodni, u svakom pogledu).

Razmišljanja i primjedbe

Sva svjedočanstva pokazuju zadivljujuću *odanost i želju za pravdom* koju žene imaju, kao i njihovu *spremnost i sposobnost za empatiju* sa drugima i sa ženama sa navodno « suprotne » strane koje su isto propatile, a čiji su sinovi možda bili u ratu protiv njihovih vlastitih. Žene su se i samodisciplinom, čak i u slučajevima kad nisu dobile psihološku ili pravnu pomoć na vrijeme, uglavnom same *osposobile* da o svojoj traumi govore, da je podijele s drugima, uviđajući ljekoviti terapeutski učinak same naracije. Naravno, konstatiramo da je daleko lakše onim ženama koje su imale sreću u nesreći da dobiju psihološku pomoć ubrzo nakon traumatskih događaja. No začuđuje sposobnost i onih među njima koje tu pogodnost nisu imale, ali su ipak uspjele razviti empatiju za druge. Zato računamo da će efekat Ženskog suda imati i tu ljekovitu funkciju da, *zaustavivši, uobličivši i obznanivši* njihovu priču, *zaključi simbolički proces žaljenja i žalovanja* i otvori horizont budućnosti kako njima samima, tako i njihovim porodicama i sredinama.

Sud ima i funkciju pokazivanja istine kao kad, kako se u našem jeziku kaže, *istina « pukne »*. Ta je njegova funkcija nezamjenjiva, i treba da predstavlja jedan *odlučujući prag dostignutog javnog, društvenog i kulturnog senzibiliteta*, jednu historijski postignutu razinu. Njegovi su pozitivni rezultati mogući tamo gdje, u ravni koja objedinjuje i nadilazi kako individualno, tako i javno, nastaje trenutak građanstva (civiliteta), *citoyenneté*, koji nije puka reprodukcija države, već sadrži i otpor.

U nekim se prilikama zna dogoditi da društvene nauke odigraju izvjesnu « socijalnu » ulogu tumačenja, « katarze » i *narativne pre-rade* historijskog materijala koji je zabilježio traumu, i tako zatvore dugi period žalovanja. To se zbiva kada javni diskurs to nije uspio, ili pak dopunjujući ga.

Istraživanja koja su vršile indijske historičarke, spisateljice i sociološkinje *druge generacije* nakon podjele britanske Indije¹⁴, potvrđena su i u slučajevima feminističkih istraživanja o balkanskim ratovima devedesetih godina. U oba se slučaja radilo o kontekstu krvavog raspada ili cijepanja zemlje (*partition*). Indijske su autorice, istražujući u porodicama sudbine nestalih ili prešućenih, « osramoćenih », tetaka ili baka koje su se pri raspadu našle s « pogrešne » strane granice, otvorile u indijskoj modernoj povijesti pitanje traumatične podjele zemlje, raspada britanske Indije na Indiju i Pakistan (to se raspadanje kasnije nastavilo na raspad Pakistana na Pakistan i Bangladeš, i proces je, kao u slučaju svakog cijepanja zemlje *principijelno* i dalje otvoren, kao što je to i kod nas slučaj, a u indijskom se primjeru upredmetio u mijenjanju *unutarnjih* državnih i lingvističkih granica unije).

Kombinacija nacionalizma ili etnicizma s patrijarhatom naročito je eksplozivna smjesa. Građanski rat i nasilje koji poprimaju po potrebi i vjerska obrazloženja a pozivaju se na instance « višeg » reda prema potrebi i praktičnosti, koriste patrijarhalne maskuliniističke « argumente » čiju spolnu konotaciju ignoriraju. Tu se jezik nacije, države, religije, « viših interesa » pojavljuje najdirektnije u formama roda i spola, u izrazima koji porijeklo « nacije », vjere itd. vezuju direktno za « rođenje », za glagol « roditi » (« *na-rod* »), i dakle za *spolnu razliku ugrađenu u temelj kako zajednice i države* tako, u širem smislu, i društva. To se vezuje u onoj mjeri u kojoj potencijalno društvo ne uspijeva da prevaziđe zajednicu. U ovom svijetlu, pojam roda okuplja sve tri analitičke kategorije i omogućuje hegemoniju nasilnog elementa, koji je historijski i muški (historijski, mada ne i fatalno takav). Odista, *rod* je kao i *nacija* dekliniran klasom, a i *klasa* je deklinirana oboma – i rodom i nacijom i to u onoj mjeri u kojoj sedimentiranje klase kao odnosa političke i ekonomske moći ostvaruje hegemoniju.

14 Ritu Menon & Kamla Bhasin, *Borders & Boundaries. Women in India's Partition*, Kali for Women, New Delhi 1998. Urvashi Butalia, *The other side of Silence : Voices from the Partition of India*, Duke UP, Durham 2000 (indijsko izdanje 1998).

Generacije. Pitanje pravde

Potrebno je naglasiti : paradoksalno, rat i ne-rat vremenski koincidiraju i preklapaju se u spomenutoj deceniji devedesetih dvadesetog stoljeća. Situacije rata i mira su istovremene na istim prostorima, ili na susjednim teritorijama. Katkada nasilje u jednom kraju osigurava relativni mir u okolnom. Mir nikad nije apsolutan niti je ikad i igdje jednom zauvijek osiguran. On zavisi od kompleksnih situacija, a ponajviše – od samih ratnih akcija i nasilja ili suzdržavanja od ovih. Ni rat na Balkanu nije bio apsolutan ni neizbježan. Postoji cijela lepeza stanja od ratnih akcija i agresije do primirja ili mira, do tzv. *tranzicije*. *Stanje ni-rata-ni-mira* je najčešće ili bar veoma često. U Jugoslaviji, termin « tranzicija » znači uglavnom dvije stvari : prelazak od rata ka miru a također i prelaz iz socijalizma u kapitalizam. Oba ova modusa (1. rat-i-mir, 2. socijalizam-kapitalizam) u najvišoj su mjeri i istovremeno uvjetovana dimenzijom nacionalnosti¹⁵ i dimenzijom roda/spola¹⁶. No i pored toga se mora uvažiti još i klasa kao analitička dimenzija.

Ovo su imale na umu i dugotrajne pripreme za Ženski sud i oko stvaranja uslova i izgradnje kriterija za isti.

Druga stvar koju pripreme imaju na umu prilikom analize svjedočanstava žena o ratnom i poratnom seksualnom, ekonomskom, « etničkom », militarističkom i svakom nasilju jeste da je od početka takvog ratnog, državnog, vojnog, paravojnog nasilja i kakvog bilo, *prošlo već 25 godina* : uskoro će nastupiti smjena generacija. Ovo je naročito važno kada se misli na ciljeve i način iscjeljenja. *Prva je generacija* ta koja je direktno doživjela traumu. Ukoliko

15 Nacija ili nacionalnost kao kriterij u jugoslavenskim ratovima kao i u nizu drugih « novih ratova », zamjenjuju ono što se drugdje obično zove « rasom » i tako manifestira, a artikuliraju se još i kao « religija ».

16 Nacija i spol tako su dva od tri važna kriterija analize (treći je klasa) a također i dimenzije događanja.

su žene imale pristup psihološkoj pomoći za rekonstrukciju svojih života (o materijalnoj pomoći za povrat imovine i za ekonomsku stabilizaciju njih i porodica da ne govorimo – ona je tek u malo mjeri bila moguća), može se smatrati da je, za neke slučajeve, period žaljenja (*Trauerarbeit*) uspješno zaključen u svim simboličkim i psihološkim dimenzijama, te da se dalje može ili mora živjeti, katkada i u susjedstvu počinilaca zločina. Tada sjećanje na traumu, prerađeno, prelazi u *naraciju* i prenosi se na narednu generaciju kao *kolektivno pamćenje*. Kolektivno se pamćenje onda upisuje u širi historijski i politički kontekst. Pamćenje je u domaćim uvjetima prevedeno kao *konkurentno*, tj. kao pitanje *konkurentnih nacionalizama i memorija*. Obično se javlja kao stvar međudržavne politike u okviru Evrope i međunarodnih odnosa. Time ono izlazi iz isključivog vidokruga odgovornosti samog pojedinca. Kod pojedinca se ono još javlja u onoj mjeri u kojoj se on ili ona identificira ili ne sa nacijom i državom. Sa strane nacije i države ono može da sadrži zloupotrebu i instrumentalizaciju pojedinca, čime se nasilje prenosi u poratno razdoblje, postaje endemično i konstitutivno. Tu politička odgovornost nikad nije daleko.

Ženski je sud na kraju krajeva u prilici da se mora baviti svim tim *različitim nivoima* nasilja nad ženama i nad stanovništvom.

Pitanje istine

Dok se za prvu generaciju postavlja pitanja pravde koje, opet, nema direktne veze s pravom (ili može biti u otporu prema njemu), za drugu se generaciju to isto pojavljuje u vidu pitanja o istini : *šta i kako* se doista dogodilo, i kako to zabilježiti u memoarskoj literaturi, u kolektivnom pamćenju i sada već blijeđućem individualnom sjećanju. Mada se pitanje istine pojavljuje uglavnom poslije rata, ne treba pretpostaviti da se ono ne nameće i savremenima i žrtvama samog nasilja *kao pitanje pravde* : saznati i objelodaniti istinu, zatim postići njeno javno i opće priznanje jeste bar djeli-

mično ostvarivanje pravde i zadovoljštine. Za drugu pak generaciju pitanja pravde i istine mogu da se razdvoje, ali ne i za prvu.

No pitanje istine je i sâmo problematično. Kao i sjećanje, istina se pojavljuje *odmah kao bar potencijalno podvojena*. U sukobu, moja je istina nečija neistina.

U pomanjkanju *više instance* (suda, hegemonu, općepriznatog oca nacije, boga itd.) koja nepristrasno sudi jednima i drugima, ostaje se u sferi ne-univerzalnog : *ne može se postići priznanje sviju strana u sukobu oko toga šta je istina*. Takve su situacije teške, i često navode samo na nastavljanje sukoba drugim sredstvima.

U slučaju jugoslavenskih zemalja, nije bilo moguće usaglasiti se oko formiranja *jedne* zajedničke istine ili čak i jedne i nepristrane « komisije za uspostavljanje istine » ili « zajedničkog suda za sve zločine počinjene u Jugoslaviji ». Već neko vrijeme prije serije ratova, a zatim za vrijeme samih jugoslavenskih ratova, strane u sukobu su zdušno, složno i čvrsto izgradile *zajedničku kulturu odbacivanja svega tuđeg* i što je moglo da pretendira na « tuđu istinu¹⁷ ». Tako je svaka zaraćena strana vitlala « svojom istinom » kao apsolutnom, i još to danas mnoge od njih čine. Nije bilo moguće izgraditi nad-nacionalne i nad-državne institucije (ili van-nacionalne, van-državne), ili federirati nekoliko njih u tu svrhu, zato što su i državne institucije pa i same države bile kompromitirane tokom rata, bar u očima onih « drugih » kao i « međunarodne zajednice », a i bile su u velikoj mjeri obesnažene i ispražnjene od svoje reprezentativne i simboličke moći. Konačno, i da su takvi dogovori bili bar u principu mogući, strane se ne bi nikad složile oko tuđeg udjela.

Konačno, žene i neke nenacionalističke feminističke organizacije su bile jedine u stanju transcendirati razinu nacionalističkih

17 « Tuđa istina » je oksimoron ; u sistemu « jedino je moja istina prava i opća » i u horizontu općeprihvaćene egocentričnosti, « tuđa » je istina nepostojeća i nezamisliva.

sukoba i pristupiti objektivnim istraživanjima. Kada se *razdvoje rod i nacija* (umjesto što su međusobno povezani i što se uzajamno podržavaju u maskilističkoj hegemoniji fizičke sile), onda je tek moguće otvoriti ravan pravde i istine. Kao što je to moguće, i čak nužno, u feminističkim pristupima, kad se nacionalizmu *uskrati* podrška roda i spola u nametanju hegemonije.

Ženski sud tako svojim skromnim sredstvima igra posebnu i nezaobilaznu ulogu koju u Jugoslaviji nijedna druga institucija ili asocijacija nije u stanju preuzeti. Prije nego sud koji sankcionira, Ženski se sud tako javlja kao moralno ili etički « neutralan » u pozitivnom smislu, a također i kao jedino moguć politički horizont važnog *krpljenja i popravljanja* ranjenog društvenog tkiva i *membra disjecta* nekadašnjeg zajedničkog entiteta (Jugoslavije). On ujedno igra ulogu komisije za ustanovljenje historijske istine, kao u Guatemali¹⁸. Njegov slab odjek u javnosti tokom priprema suprotno je proporcionalan njegovoj velikoj ljekovitoj, simboličkoj i političkoj važnosti. On će imati zadatak da pomogne zaključiti javnu i kolektivnu historijsku naraciju događaja i to u uslovima jezičkog i *političkog* plurilingvizma, tamo gdje više nije moguća nikakva hegemonija koja bi osigurala ravnotežu i mir.

Post-hegemonijska društva su u kaosu i političkoj dezorijentaciji, u nemogućnosti « ulančavanja » i povezivanja političkih afiniteta. U takvim je situacijama dragocjena uloga Ženskog suda, jedne skromne ali nužne i efikasne političke forme koja nije institucija ni države ni društva, koja nije ni prava asocijacija, i koja ni u kom slučaju nije ona koja diktira, garantira ili čuva « jedinu » istinu, ili pak teoriju. Ženski sud prevodi na politički jezik jednu nepolitičnu situaciju i tako je politizira, te joj daje smisao i izgled. Odgova-

18 *Guatemala. Memoria del silencio. Informe de la Comisión para el Esclarecimiento Histórico, 1-15*, Guatemala de la Asunción 1999. Guatemala. Nunca mas. Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala. Informe Proyecto Interdiocesano de Recuperación de la Memoria Histórica, Guatemala 1998.

rajuću politiku prevođenja moguće je izmisliti, ukoliko postoji otvorenost za glas drugoga i ukoliko se ima bar nešto političke mašte. Budući da takva post-hegemonijska (a samo djelimično i post-nacionalna) politika ostaje zauvijek u promjeni i « popravljiva » je, ona baš svojom idejom i ne odgovara « uzvišenom » nazivu (i zovu) *teorije ni istine*. Takvu će naoko nesigurnu ali u svakom slučaju neophodnu politiku na svakom koraku iznova provjeravati, iskušavati i procijenjivati *praksa* « prevođenja », imajući u vidu nove *zagrade (enclosures)* unutar « nenadmašivog » kapitalističkog horizonta.

Ženski će sud tako konačno isključiti kao u mogućnosti najzanimljivija, nezamjenjiva i neophodna « ustanova » u ovom historijskom trenutku. Ona provjerava, poravnava, održava i putokaz je tranziciji u jugoslavenskim zemljama, a počiva na slobodoljubivom i pravde željnom interesu žena. Interes žena uključuje interes muškaraca, djece i cijelog društva. Iz iskustva arhiviranih svjedočanstava, on bi mogao biti i izvoriste budućeg mogućeg novog građanstva (u smislu citoyenneté) bez historijskih uzora, čiji će pojam biti znatno proširen u odnosu na ranije shvaćeno građanstvo u užem pravnom smislu. Ženski se sud po održavanju konačnog suđenja nužno samo-ukida u svojoj prvobitnoj funkciji, ali se može pretvoriti u nešto drugo. Ta dograda smisla Ženskog suda počiva na njegovom moralnom ugledu i na prvobitnim ciljevima, od kojih ovdje spominjemo samo neke koji ostaju njegova stalna karakteristika i po « izvršenoj » dužnosti : ženski je sud

« prostor za glasove žena, za svjedočenja žena o iskustvu nepravdi pretrpljenih tokom rata i u miru – umesto objekata nepravdi i nasilja, žene postaju subjekti pravde - subverzivni karakter ženskih sudova – gubi se odnos patrijarhalne moći dominacije i subordinacije, objekta/svedokinje i subjekta/sudskih instanca.¹⁹ »

19 «Ekonomsko nasilje nad ženama – proces organizovanja Ženskog suda» - neobjavljen materijal Žena u crnom (koji, kao i oni o etničkom, seksualnom i drugom nasilju, uključuju i pojedinačna svjedočanstva o nasilju).

Ženski će sud « osvetliti kontinuitet nasilja nad ženama i u miru i u ratu. (... Potrebno je) učiniti vidljivim nasilje nad ženama. » U takvim se okolnostima pravo na istinu ostvaruje u *naknadnom, poratnom* vremenu, i to bez ikakve garancije²⁰.

Daljnji će problem biti ulančavanje angažmanâ i slučajeva, ukoliko Ženski sud nastavi aktivnosti u promijenjenoj formi i s novim zadacima.

« Pravo na istinu » se prvobitno institucioniralo iz konteksta političkih iskustava latinoameričkih post-diktatura. Neformalni pokreti « Majki sa Plaza de Mayo » u Buenos Airesu i drugdje, iznenadili su svojom upornošću koja je u prvi mah tada izgledala kao ne-politična. Ujedinjene nacije i « međunarodna zajednica » priznale su takve metode još od sedamdesetih godina XX stoljeća, zajedno sa ustanovljenjem Međunarodnog krivičnog suda u Hagu. Radilo se često o slučajevima gdje je društvo sâmo činilo zločine nad pojedinim grupama, ili ih je počinila država protiv vlastitog stanovništva. Tehnička je ideja takvog Međunarodnog suda da je on objektivn i nepolitičan. No to su i njegove granice. Za Ženski sud unaprijed znamo da ne može biti takav i da rezultira u kompleksnim i pluralnim istinama i perspektivama. Ženski je sud svjestan toga da strane u sukobu koriste platformu « istine » tako što je zloupotrebljavaju i instrumentaliziraju. Njemu je jasno da se izvještaji i istine pojavljuju jedni protiv drugih, kao tuk na luk ! Jasno mu je i da se « pravo na istinu » često pojavljuje kao zov na nastavlanje rata u nižem intenzitetu. Pa ipak, ono je omogućilo, u raznim dijelovima svijeta i ne samo na Balkanu, da se probije led, da se počne govoriti o prešućenim patnjama, da se prestanu kriti naročito gnjusni zločini, a posebno oni protiv žena : masovna silovanja, otimačine i kidnapiranje, ubijanje djevojčica i, ciljano, abortiranje ženskih fetusa ; feminicid, razni oblici porobljavanja itd. Danas vidimo da je lov na žene svuda otvoren, i da tome treba

20 Pierre Hazan, « Après la guerre, le 'droit à la vérité' », *Libération*, 24-25 décembre 2014, p. 28.

stati na kraj. Ženski sud, koji sâm nema uzora osim u sličnim prethodnim ženskim tribunalima u svijetu, mogao bi ubuduće postati moralno-politički predložak za početak rješavanja takvih situacija, i to pod (za sada slabo vjerojatnim, ali za budućnost, zapisanim i zamislivim) uvjetom da *tranzicija*, pored ona dva prvobitna i međusobno protivrječna značenja (1, poslije rata, mir; 2, poslije socijalizma, kapitalizam), dobije i treće : 3, poslije patrijarhata - njegovo razvrgavanje. Što bi s obzirom na isprepletenost ona tri elementa (spol, klasa, nacija) moralo predskazati i budući izlazak iz postojećeg poretka. Ovaj je utemeljen na predređenom uključanju žena u sistem koji je izgrađen na uvjetu njihovog isključenja (egzaktnije, njihovog podređenog uključanja).

Pitanje prioriteta

U mnogovrsnoj literaturi o položaju žena proteže se pitanje prioriteta. Od marksističkih i mnogobrojnih postmarksističkih pristupa nadalje, često se i uvijek iznova postavlja pitanje *prioriteta spolne²¹ razlike* pred drugim dvijema osnovnim razlikama koje proizvode nejednakost u datim uvjetima²² : klasno i rasno/nacionalno pitanje. Naime, ta se tri elementa u svim prilikama nerazdvojno isprepleću : nacija ili rasa je uvijek seksuirana ili određena rodom, i obratno. Nacija i spol se pojavljuju u *identičnom* jeziku²³, tj. nacija

21 Neko bi ovdje rekao « *rodne* ». Ovdje opet jedna fusnota o tome da je razlikovanje između spola i roda jedna slaba i u principu teorijski neodrživa razlika, koja je međutim često politički korišćena i korisna u aktivističkom feminizmu. To se razlikovanje naslanja na feminizam proizašao iz engleskog jezika. U francuskom jeziku, našem jeziku i mnogim drugim jezicima ta je razlika manje evidentna, iako je već, zbog hegemonije engleskog, posvuda ušla u upotrebu i tako ponešto razvodnila radikalniju feminističku misao.

22 Ili *mogu* da je proizvedu : ovdje u principu podrazumijevamo stav da razlika *ne znači nužno* i diskriminaciju, ali se na ovom kompleksnom pitanju ne možemo zadržavati, jer bi ono zahtijevalo različita obrazloženja u različitim situacijama.

23 Nacija, *nation*, od lat. *nascere*, « roditi se ». Narod se na-rodio, potreban je spolni i ženski element da bi se pojavio narod. Od genetike do politke.

govori jezikom *porodiljstva*. Nerazdvojna veza između to dvoje konstruirana je kao « fatalna ». Što se tiče klasne obilježenosti, i ona je uvijek seksuirana i rasijalizirana²⁴ : slabiji ili podređeni element u svakom je odnosu uvijek obilježen kao ženski, kao feminiziran i kao rasno « niži » ili « južni » u globalnom smislu²⁵, te kao klasno, spolno i rasno « nižeg » reda. No niti jedan od ova ključna tri elementa, a da ne govorimo o ostalima, ne sadrži naoko « fatalni » element kakav je konstitutivna *simbolička asimetrija spolova* koja je prikazana kao nepopravljiva, a kakvu najbolje opisuje psihoanaliza, iako klasični oblici ove discipline ne predlažu nikakav izlazak iz tog klinča²⁶. *Simbolička* asimetrična nejednakost spolova navodno uvijek iznova vodi u zid, kao začarani krug iz kojeg se ne može izaći. Tako misle i mnogi napredni filozofi, pa čak i filozofkinje, koji nisu nužno suprotstavljeni feminizmu : društvo pa i država građeni su na *konstitutivnom podređenom* uključivanju žena, nižih klasa i manjina²⁷, koje je obično pogrešno nazivano isključenjem. Osim navodne nerazrješivosti ove asimetrije, druga je opcija ona koju znamo iz marksizma : kad se s vremenom (koliko vremena?) isprave sve ostale nepravde i nejednakosti, automatski će se razriješiti i žensko pitanje. Danas se feministkinje ovakvim odgovorom više ne mogu zadovoljiti, pa stoga istražuju *na koji je*

24 « rasijalizirana », od « rasa » ; « ona kojoj su pridodata obilježja rase ».

25 « Niže » su rase uvijek predstavljene kao *udaljene* od zapadnog sjevernog modela hegemonijski vladajućih naroda Evrope i (kasnije) Sjeverne Amerike, tj. « bijelih » naroda. U razmjerama globalizacije, ta je udaljenost figurirana « globalnim jugom », a obuhvaća « obojene » narode kao i, u evropskoj tranziciji, narode istočne Evrope.

26 Za razliku od individualnih feminističkih *filozofskih* psihoanalitičarki kao što su Luce Irigaray, Monique Wittig etc. S druge strane, američka psihoanaliza, koja je samo praktična i adaptativna a ne i filozofijska, također ne predviđa izlaza. Tamo gdje je psihoanaliza prodrila u filozofiju (francusko govorno područje, od Lacana nadalje), pojavljuju se kod filozofkinja a sve više i kod filozofa (uglavnom u sprezi s ekologijom, feminističkom ekonomijom itd.) predlozi za modele izlaska iz « zadatog » simboličkog sistema i dakle iz sistemski zadate nejednakosti između muškaraca i žena.

27 ili, u nekim slučajevima, « prvobitnih naroda », mada s ovim pojmom treba biti veoma oprezan jer ide u susret mnogim zloupotrebama, u slučajevima u kojima svi žele biti « prvobitni » i pokupiti sve prednosti.

način žensko pitanje tako duboko u osnovi svih ostalih nejednakosti a određuje ih na taj način da se ni ove ne mogu razriješiti bez izravnivanja društvenih odnosa spolova. Politički napredna a teorijski izgledna rješenja polaze od toga da je odnos spolova (tj. rod) u samom srcu svake nejednakosti kao takve, te da je izlišno ili da je tek kozmetički čin pokušavati riješiti razne vidljive nepravde a pritom istovremeno ne dovoditi u pitanje spol/rod.

Naravno, u tome je potrebno uhvatiti se u koštac sa kritikom cijelog simboličkog sistema, pogleda na svijet, političkog sustava kao i mjesta sebe samog/same, što baš nije mek orah, i pristati raditi iz neizvjesnosti, sa nesigurnog terena i bez uzora. A to znači ni manje ni više nego zakoračiti u epistemološku revoluciju, kakvu i inače moramo obaviti i s obzirom na treći svijet, na globalni jug (post-kolonijalno pitanje), kao i s obzirom na post-1989. i sve ostalo.

Ako je dakle pitanje spola u srcu svakog drugog oblika nejednakosti, onda u analizi događaja treba obrnuti redosljed : nije nacionalna oslobodilačka borba koja cilja na stvaranje nove nacionalne države ta koja je primarna i izgledna pa će osloboditi žene kao i narode i narodnosti, već je prije svega *ženska i feministička borba u njenoj osnovi*, borba koja je *trans-nacionalna, trans-etnička, laicistička*, ta koja vodi i preusmjerava prvu. Ova je ta koja ima izgleda da stvori širi prostor ravnopravnosti *za sve*²⁸. Kao što kaže jedna savremena kurdska teoretičarka koja, na osnovu iskustva vodeće kurdske

28 O ovakvoj borbi imamo ovih dana vijesti iz inače teške situacije u trans-državnom Kurdistanu u oblasti Rojava usred otpora prema ISISu (samozvana grupa « Islamska država u Iraku i Siriji », ovdje skraćeno prema engleskom Islamic State in Iraq and Syria) kao i prema sirijskom i iračkom režimu, u okolnostima u kojima Turska Kurdima ne želi pomoći, a SAD u ime « pomoći » šalje povremene avionske udare na pozicije ISIS-a. Ova oslobodilačka borba, u kojoj su prominentne žene i feministička politika, ima izgleda da paralelno bude i revolucija. Naravno, ukoliko se održi. Za mapu tog kraja : <https://twitter.com/occupiedtaksim/status/512266381358669824> ; za prikaz borbi u Rojavi, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/oct/08/why-world-ignoring-revolutionary-kurdish-syria-isis> ; za ženski pristup tom građanskom ratu, vidi Dilar Dilik, « What kind of Kurdistan for women ? », <http://links.org.au/node/4109> ; Necla Acik, « Kobane: the struggle of Kurdish women against Islamic State », <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/necla-acik/kobane-struggle-of-kurdish-women-against-islamic-state> ; Gönül Kaya, « Why jineology... ? », <http://kurdishquestion.com/kurdistan/north-kurdistan/why-jineology/533-why-jineology.html> .

ženske gerile u nacionalnom otporu, također zagovara feminističku epistemološku revoluciju, - žene treba da stvore prostor društvenih nauka « koji stavlja žene i društvo u centar »²⁹. Tek poslije dolazi sve ostalo.

Ovakav nam redosljed omogućava i da situiramo zadatke Ženskog suda kao i da zacrtamo očekivanja iz njega : ne očekujemo mi da taj sud ostvari pravdu samo za žene (mada i to), već očekujemo da on cilja na pravdu za sve i na drukčije društvo i politiku, pogađajući prvenstveno u srce svega – a to je spol/rod. Kao što kaže žučan i ponešto optimističan (anarhistički) zagovaratelj kurdske feminističke revolucije, « ne možemo se riješiti kapitalizma ako se ne riješimo države, a ne možemo se riješiti države ako se ne riješimo patrijarhata »³⁰. Taj isti vjeruje da će se to riješiti za... 50 godina od sada. Ako stvar i ne postignemo tako brzo ali budemo na takvom izglednom putu, biće dobro !

Drugi primjeri većeg i masovnog nasilja iz svijeta različito, i manje obećavajuće, rezultiraju na planu društvenih odnosa spolova, kao što je danas nesrazmjerni feminicid u Meksiku ili kao što je masovni lov na žene što ga je, počevši od Nigerije a širom više zemalja Afrike južno od Sahare, lansirala retrogradno islamistička grupa Boko haram³¹. Ovo treba da nam je opomena prilikom neutemeljenih prebrzih optimističkih zaključaka.

Dovesti spol/rod u fokus gdje mu je i mjesto u razrješenju čvora, u posthegemonijskim društvima kakva su ona na jugoslavenskom Balkanu pa i šire, predstavljalo bi i samo po sebi priličan napredak u mišljenju i analizi.

29 Gönül Kaya, « Why jineology.. ? », op. cit., p. 5.

30 David Graeber, « No. This is a Genuine Revolution », <http://kurdishquestion.com/kurdistan/west-kurdistan/david-graeber-no-this-is-a-genuine-revolution.html>

31 Čiji naziv prema Wikipediji navodno znači « Zabranjeno je zapadno obrazovanje ». Otmica oko 300 gimnazijalki u aprilu 2014, i osim njih još par stotina žena i djevojčica u prilikama drugih njihovih hajki, ostaje sa malim i sve manjim odjekom u svjetskim medijima, vjerovatno zato što ovdje nema alternativnog zapadnog spasilačkog scenarija poput svojedobno onoga, američkog (SAD), o spašavanju avganskih žena od avganskih muškaraca – Talibana.

